

เหตุสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

และ

จดหมายเหตุฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๗)

กรมสรรพากรพิมพ์แจกในการทอಕ್ಕฐึ้นพระราชทาน

ณวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓

959.3

๗.

เหตุสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

และ

จดหมายเหตุฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๓)

กรมสรรพากรพิมพ์แจกในการทอดกฐินพระราชทาน

ณ วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓

959.3
ข.

สารบัญ

- ๑ เหตุสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส หน้า ๑
- ๒ ความประสงค์ของผู้เรียบเรียง ,, ๔๑
- ๓ ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี ,, ๔๕
- ๔ ทหารไทยออกจากจันทบุรี ,, ๔๘
- ๕ ฝรั่งเศสตั้งกองทหาร ,, ๕๐
- ๖ การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น ,, ๕๒
- ๗ พลเมืองเข้าอยู่ในความคุ้มครอง
ป้องกันของฝรั่งเศส ,, ๕๖
- ๘ สยามของยกาเวีย กองทหาร
ฝรั่งเศสช่วยปราบปราม ,, ๕๗
- ๙ การชำระคดีความที่เกี่ยวข้อง
คนในบังคับฝรั่งเศส ,, ๖๐
- ๑๐ การสืบเปลี่ยนย้ายถอนนายทหารฝรั่งเศส ๖๒
- ๑๑ การค้าเลี้ยงสัตว์เบี่ยงอาหาร เครื่องสรรพาวุธ

๗

และทหารสักระหว่างอินโดจีนกับจีนทยว หน้า ๖๔

- ๑๒ การรื้อฟื้นทหารฝรั่งเศส และทหารญวน
ที่ท่ายหรือข่มเหงพลเมือง ,, ๖๖
- ๑๓ การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส ,, ๖๘
- ๑๔ ความตึกต่อสัมพันธ์ระหว่างทหารฝรั่งเศส
กับข้าราชการและพลเมือง ,, ๗๐
- ๑๕ ภาษาที่ใช้กันระหว่างทหารฝรั่งเศส
กับข้าราชการและพลเมือง ,, ๗๒
- ๑๖ ความประพฤติของนายและพลทหาร
ฝรั่งเศส ,, ๗๓
- ๑๗ การเงินที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้น ,, ๗๕
- ๑๘ การค้าขายและรับส่งสินค้าของพลเมือง
ให้แก่กองทหารฝรั่งเศส ,, ๗๖
- ๑๙ โรงร้านที่จำหน่ายสิ่งของให้แก่พวก
นายและพลทหารฝรั่งเศส ,, ๗๘

ก

- ๒๐ วินัยของทหารฝรั่งเศส หน้า ๘๑
- ๒๑ การปกครองบังคับบัญชาทหาร
ฝรั่งเศสและทหารญวน ,, ๘๓
- ๒๒ กองทหารฝรั่งเศสทั้งที่นครเวรือเมต
และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ๘๕
- ๒๓ ครอบครัวนายทหารฝรั่งเศสและญวน ,, ๘๗
- ๒๔ กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษา
โรคภัยไข้เจ็บให้ข้าราชการและพลเมือง ,, ๘๙
- ๒๕ ความระมัดระวังป้องกันภัยของทหาร
ฝรั่งเศสและการฝึกซ้อมทหาร ,, ๙๓
- ๒๖ การจัดตั้งกองพลตระเวนฝ่ายสยามและ
ฝรั่งเศส ,, ๙๕
- ๒๗ ข้าราชการฝ่ายสยาม และฝ่ายฝรั่งเศส
มาตรวจราชการ ,, ๙๗
- ๒๘ ฐานของกองทหารฝรั่งเศส ,, ๙๙
- ๒๙ เหตุที่มีอันตรายปราศ ,, ๑๐๓

๕

- ๓๐ เหตุที่ก้อมมังกโรแบร์จะให้ทหารจับ หน้า
ตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง ,, ๑๐๕
- ๓๑ นิสสัยของก้อมมังกโรแบร์ ,, ๑๑๑
- ๓๒ การเฉลิมพระชนม์พรรษาพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ,, ๑๑๗
- ๓๓ วันฉลองชาติฝรั่งเศส ,, ๑๒๑
- ๓๔ ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจาก
จีนทปรแลการตั้งกงสุลฝรั่งเศส
ประจำเมืองจีนทปร ,, ๑๒๔
- ๓๕ การพินิจเมืองจีนทปร ,, ๑๒๗
- ๓๖ การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร
ฝรั่งเศส ,, ๑๓๑

คำนำ

กรมสรรพากรมาแจ้งต่อหอพระสมุดแห่งชาติว่า
ได้รับพระราชทานกฐิน ณวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระ
นครศรีอยุธยา มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจก
สักเรื่องหนึ่ง ถ้าใดหนังสือเกี่ยวกับเรื่องไทยเสีย
ดินแดนแก่ฝรั่งเศสจะเป็นทยนค

หอพระสมุดแห่งชาติเห็นว่า หนังสือประชุม
พงศาวดารภาค ๔ มีเรื่องราวเกี่ยวกับฝรั่งเศสอยู่
ตอนหนึ่ง กับเรื่องฝรั่งเศสยกเมืองจันทบุรี (พ.ศ.
๒๔๓๖-๒๔๔๗) หลวงสาครคชเขตต์เรียบเรียง
อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งได้เคยพิมพ์มานานแล้ว เห็นว่า
ตรงตามประสงค์ของกรมสรรพากร จึงจัดให้พิมพ์แจก
เป็นพระลกในการกฐินพระราชทานได้

หอพระสมุดแห่งชาติ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๓

เหตุสงครามระหว่างฝรั่งเศส

วันที่ ๓๑ มีนาคม (ร.ศ. ๑๑๑) รัฐบาลฝรั่งเศส
แต่งตั้งให้เรติกองปัสตา เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วย
นายร้อยเอกโทเรอ แลนายร้อยตรีโมไซ แลมอง
ซีเออปรุไซ คุมทหารญวนเมืองไซ่ง่อน ๒๐๐ คน แล
กำลังเมืองเขมรพนมเปญ อันมากลงเรือ ๓๓ ลำ
พร้อมด้วยสาตราบอกเป็นกระบวนทัพขนมาตามลำน้ำ
โขง เข้ามาในพระราชอาณาเขตร ขัณฑ์ไพร่ทหารซึ่ง
รักษากำแพงเมืองเชียงแตง แลด่านเลียม
โขก ปิดเอาด่านทั้ง ๒ ตำบลไว้แล้ว

ครั้นลัทธิโกสินทรศก ๑๑๒ วันที่ ๒ เมษายน
ฝรั่งเศสก็ยกกระบวนทัพลงเข้ามาถึงเมืองเชียงแตง
ยังคัณฑ์ไพร่หลวงพิพิณทร (อิน) แลนายร้อยโท

คร้ามข้าหลวงกับทหาร ๑๒ คน ซึ่งอยู่รักษาเมือง
 เชียงแตงให้ข้ามไปอยู่ณเมืองธาราย วิศว์ฝั่งโขงตะวันออก
 ทกโดยอ้างเหตุว่าดินแดนในฝั่งโขงตะวันออกแลเกาะ
 ตอนในลำน้ำโขงเป็นเขตแขวงของญวนซึ่งอยู่ในยารุง
 ฝรั่งเศส

เวลานั้นข้าหลวงแลผู้รักษาเมืองกรมการ ราษฎร
 เมืองเชียงแตงมีท้าว ก็พากันแตกกันควม
 กันมิตติ เพราะมีใค้คิดเห็นว่าฝรั่งเศสอันเป็นพระราช
 ไมตรีกับประเทศสยามจะเป็นมิตรชนในก่อนที่จะประ
 กาศแสดงขาดทางพระราชไมตรี ฝ่ายข้าหลวงกับ
 พลทหาร ๑๒ คนก็จำต้องออกจากเมืองเชียงแตง ข้าม
 มาอยู่ณเมืองธาราย วิศว์ ครั้นฝรั่งเศสได้เมือง
 เชียงแตงแล้ว ก็แต่งนายทัพนายกอง คมทหาร
 แยกย้ายกัน ยกเป็น กระบวนทัพ ล่วงเข้ามา ตั้งอยู่ตาม
 เกาะตอนต่าง ๆ ณแก่งลฝ และเนินกระบวนทัพเข้า

มาโดยทางบก ๕๖๖ กิโลเมตร ๕๖๖ กิโลเมตร ๕๖๖ กิโลเมตร
หลวงพระบาง

เวลานั้นพระประชาคคก (แซ่ม) ซึ่งเป็นข้า
หลวงนาทหวเมืองลาวฝ่ายใต้ พกอยู่ณเมืองสทนคร
เห็นว่าฝรั่งเศสประพฤติผิดสัญญาทางพระราชไมตรี
จึงได้แต่งให้ข้าราชการฝ่ายทหารแลพลเรือนซึ่งอยู่ใน
บังคับบัญชาคุม กำลังแยกย้ายไปตั้ง ขังกัน กองทัพ
ฝรั่งเศสไว้ แลมีหนังสือไปห้ามปรามกองทัพฝรั่งเศส
ตามทางพระราชไมตรี เพื่อให้ฝรั่งเศสยกถอนกอง
ทัพกลับ ออกไป เสียให้พ้น พระราช อาณา เขตโดยที่
ฝ่ายฝรั่งเศสก็หาฟังไม่ กลับยกกองทัพรุดล้อม
เข้ามาเป็นอันคับ แลกองทัพฝรั่งเศสกองหนึ่ง มี
กำลังทหารพร้อมด้วยสาตราวุธประมาณ ๕๐๐ คน
เศษ ยกมาโดยกระบวนเรือ ๒๖ ลำ เข้าจอด
ณคอนลงา ขึ้นบกเป็นกระบวนมาบนดอน ขณะ

นั้นหลวงเทพนทร์เทพ ซึ่งคุมกำลังยกไปตั้งกันอยู่
 ณคอนนนั้น จึงได้ยกไปทักถามนายทหารฝรั่งเศส
 แลได้บอกให้ฝรั่งเศสยกกองทัพกลับออกไปจากพระ
 ราชอาณาเขตรสยาม ฝรั่งเศสกลับว่าที่กำบลเหล้า
 นั้นเป็นของฝรั่งเศส ให้หลวงเทพนทร์ยกกำลังไป
 เสีย ถ้าไม่ไปจรรบ แล้วฝรั่งเศสก็เข้าแตรเรียกทหาร
 เข้าแถวเตรียมรบ ฝ่ายหลวงเทพนทร์เห็นว่าห้าม
 ปราบทหารฝรั่งเศสมิพ จึงได้ถอยมาตั้งอยู่ณคอน
 นนั้น แลแจ้งข้อราชการยังพระประชาฯ จึงได้เขียนคำ
 ไปเทศสำหรับยื่นกับฝรั่งเศส ลงเรือน้อยไปหาฝรั่ง
 ฝรั่งเศสคายคอนสาคร ถามไ้ความว่า นายทหาร
 ฝรั่งเศสซึ่งเป็นแม่ทัพในกองนั้นชื่อเรลติกของโปลิติก ๑
 กอนมันของมิลิแตร ๑ พระประชาจึงได้แจ้งต่อนาย
 ทัพฝรั่งเศสว่า ที่กำบลเหล้าเป็นพระราชอาณา
 เขตรสยาม การซึ่งฝรั่งเศสยกเป็นกระบวนทัพหลวง

เข้ามาครั้งนี้ ผิดด้วยสัญญาทางพระราชไมตรี ขอให้
ฝรั่งเศสรับยกทหารกลับออกไปเสียให้พ้นพระราช
อาณาเขต ฝ่ายนายทัพฝรั่งเศสตอบว่าราชทูตไทย
ที่ปารีสก็รับรัฐบาลสยามที่กรุงเทพ ฯ ได้ยอมยก
ค่ายเหล่านี้ แลตามลำแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่
ฝรั่งเศสแล้ว พระประชาจึงตอบว่า จะยอมเชื่อตาม
ถ้อยคำของฝรั่งเศสที่กล่าวนี้ไม่ได้ เพราะยังมีใครรับ
คำสั่งจากรัฐบาลสยาม ขอให้ฝรั่งเศสยกทหาร
ถอยออกไปเสียให้พ้นพระราชอาณาเขตก่อน ฝ่าย
ฝรั่งเศสก็หายอมเลิกถอนไปไม่ พระประชาจึงยื่น
คำโปรτεคไว้ต่อนายทัพฝรั่งเศส แล้วลากลับมา
ฝ่ายฝรั่งเศสก็ยกกระบวนทัพรุดล่งเข้ามาเป็นอันมาก
แลชำระคมยิงเอากองรักษาฝ่ายสยามซึ่งไปตั้งป้องกัน
รักษาขึ้นก่อน ถึงกระนั้นกองรักษาฝ่ายสยามก็หาได้
ยิงโต้ตอบต่อสู้ไม่ โดยถือว่า กรุงฝรั่งเศสกับประเทศ

สยามยังมีไต่จากจากสัญญาทางพระราชไมตรีกัน
 เพราะรัฐบาลสยามยังหาไต่มีคำสั่งไปให้ต่อสู้ฝรั่งเศส
 ประการใดไม่ จึงได้จัดการแต่เพียงให้ตั้งรักษา
 มั่นอยู่ และได้พยายามทุกอย่างที่จะมิให้มีความขาด
 หมางต่อทางพระราชไมตรี แลทางใดมีหนังสือห้าม
 ยวามเข้าไปอีก ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็กลับระดม
 บังคับให้น้อยมายังกองรักษาฝ่ายสยามเป็นสามาร
 ฝ่ายสยามจึงได้ยิงโต้ตอบไปบ้างแต่เล็กน้อยโดยมิได้มี
 เจตนาที่จะทำลายชีวิตผู้คนอย่างไร เป็นแต่แสดง
 ให้เห็นว่าฝ่ายไทยก็มีปืนบางเหมือนกันเท่านั้น แต่
 ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็ยิงหนนเนองรกรบเข้ามาทกที่ จน
 เจ้านาที่ฝ่ายสยามเห็นว่าเหลือกำลังที่จะห้ามปรามแล
 ปฏิบัติจัดการโดยคักขฝรั่งเศสไต่แล้ว จึงจำเป็นต้อง
 รักรกรบออกกระตมยิงต่อสู้บ้าง เพื่รักษาความเป็น
 อิศรภาพ แลทางนี้ของกัน ชีวิตของ ประชาชนชายหญิง

อันอยู่ในความปกครองไว้ แลทั้งสองฝ่ายต่างก็ตั้ง
อาวุธช่วยตายแลตั้งประชันหน้ากันอยู่

เวลานั้นพระเจ้าอนงยาเออ กรมหลวงพิชิต
ปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว ซึ่งประทับ
อยู่ณเมืองอบล เมื่อได้ทรงทราบว่าฝรั่งเศสแสดง
เป็นอมิตรชนตงนั้นแล้ว จึงได้โปรดให้เกณฑ์กำลัง
เมืองศรีสะเกษ เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมือง
มหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองละ ๘๐๐ คน แล
เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองละ ๕๐๐ คน
แลให้เกณฑ์เมืองขุขันธ์อีก ๕๐๐ คน ให้พระศรีพิทักษ์
(หวาง) ข้าหลวงเมืองขุขันธ์คุมไปตั้งรักษายู่ณเมือง
มโนไพร แลเมืองเซ่งเภาโปรดให้หลวงเทพนิรินทร์
(วัน) ซึ่งกลับจากนาทเมืองตะโปนไปเป็นข้าหลวง
แทนพระศรีพิทักษ์อยู่เมืองขุขันธ์

แลให้นายสินดา ขนอินทรประสาท (กอน)
 นายร้อยตรีคล้าย นายร้อยตรีโชติ คุมทหาร ๑๐๐
 คน แลกำลัง ๕๐๐ คน พร้อมด้วยสัตว์ราวธ เป็น
 ทพนา รับยกออกมาจากเมืองอบลแต่วันที่ ๑๐
 เมษายน ลงไปสมทบช่วยพระประชาณเมืองรัตนคร
 แลโปรดให้เมืองใหญ่ทุกเมืองในลาวกาเวเรียก
 คนพร้อมด้วยสัตว์ราวธ มาเตรียมไว้กับบ้านเมือง ๆ
 ละ ๑๐๐๐ คน

แลให้ท้าววรกิติกา (ทย) เพี้ยเมืองซ้าย (เถอน)
 กรมการเมืองอบล คมคนเมืองอบล ๕๐๐ คน พร้อม
 ด้วยสัตว์ราวธไปสมทบกองนายสินดา
 วันที่ ๒๐ เมษายน ผรั่งเศสชอกของชอ กับ
 ทหารญวน ๑๔ คน ขาวครบมือ มาทเมืองชดขบ
 บังคับว่ากล่าวมิให้ผู้ว่าราชการกรมการแลราษฎรเมือง
 ชดขบ เชื้อพม่งบังคับบัญชาไทย เวลานนั้นราชบุตร แล

นายร้อยโทพุ่ม ซึ่งรักษาราชการอยู่ณเมืองอุทัยจึง
 ขี้บไล้ฝรั่งเศส แลทหารญวนล่องเรือไปจากเมือง
 อุทัย

วันที่ ๒๘ เมษายน ฝรั่งเศสคุมทหารประมาณ
 ๘๐๐ คนยกมาเมืองตะโปน ขี้บไล้เจ้าหน้าที่ฝ่ายสยาม
 ถอยมาอยู่ณเมืองพิน

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จึง
 โปรดให้นายร้อยโทเล็ก ๑ ท้าวบดงษา (พัว) กรม
 การเมืองอุบล ๑ คุมคนเมืองอุบล ๕๐๐ คน แลคน
 เมืองสองคอนคอนก ๕๐๐ เมืองพลาน ๒๐๐ เมือง
 ลำเนาหนองปรือ ๘๐๐ รวมเป็น ๒๐๐๐ คน ไป
 ตั้งรับรักษา อยู่บ้าน ตังหวายห้วยคั่น แทะใหญ่ ปากคอง
 กะเพาะภูกะไคแก้ว

แลให้ขุนอาสาสงคราม (สวน) ข้าหลวง ราช
 บตร เมืองมหาสารคาม พระพิทักษ์นรากร (อัน) ผู้

ว่าราชการเมืองวาปีประทุมคุมคน ๑๐๐๐ คนไปตั้ง
รักษาอยู่ณด่านแดนด่านแขวงหม้อ

วันที่ ๒๙ เมษายน โปรดให้ราชวงศ์ ราชบุตร
เมืองยโสธรคุมคนเมืองยโสธร ๕๐๐ แลให้ฮ้อฮาก
(บัว) เมืองกมลาไสย คุมคนเมืองศรีสะเกษ ๕๐๐
รวมเป็น ๑๐๐๐ คน พร้อมด้วยสาตราวุธ ยกไป
สมทบกองทัพพระประชา นายสีนตา ณเมือง
ลือทนต์

แลให้พระไชยภักดี ผู้ช่วยเมืองศรีสะเกษ คุม
คนเมืองศรีสะเกษ ๕๐๐ พร้อมด้วยสาตราวุธยก
ไปตั้งรักษาอยู่ณช่องโพน แลท่านพระประสพแขวง
เมืองขุขันธ์

ฝ่ายทางพระประชา ได้จัดให้หลวงพิพิธสุนทร
(อิน) ซึ่งมาแต่ธรรมาภิบาล คุมคนไปตั้งรักษาอยู่
ท้ายดอนเตง

ให้นายสัจจิกา แล่นายร้อยโทพุ่ม ซึ่งมาแต่อกบิธ
คุมคน ๔๐๐ คนไปตั้งรับอยู่ณคอนสาคร

ให้หลวงเทพนทรเทพ ขนศุภมาตรา นายร้อย
ตรีถมยา คุมคน ๔๐๐ คนไปรักษาท้ายคอนสะคำ
แลท้ายคอนสาคร

ให้เจ้าราชบุตรจำปาศักดิ์ คุมกำลังตามสมควร
ไปรักษาอยู่ท้ายคอนสม แลหัวคอนเคช

ครั้นวันที่ ๕ พฤษภาคม นายสัจจิกา ล่อง
เรือถึงหัวคอนสาคร ฝรั่งเศษซึ่งตั้งค่ายอยู่ณคอน
สาครแลเห็น ให้ทหารระดมยิงใหญ่น้อยออกมาตง
แต่บ่ายโมง จนถึงบ่าย ๒ โมง

ฝ่ายหลวงเทพนทรเทพ ได้ยินเสียงปืนหนา
แน่น จึงแบ่งให้ ขนศุภมาตรา ไปท้ายคอนสะคำ
ส่วนหลวงเทพนทรเทพ กับนายร้อยตรีถมยา แยก
เข้าท้ายคอนนางชมค้ำวันออกคอนสาคร ขนตั้ง

ค่ายประชิดค่ายฝรั่งเศสประมาณ ๑๖, ๑๗, ๑๘ ฝ่าย
ฝรั่งเศสก็ระดมยิงกราดมาเย็นมาก กองทัพไทยเข้า
ตั้งในวัดบ้านดอนเป็นท่มันได้ จึงได้ยิงโต้ตอบฝรั่งเศส
ข้างก็สงบไป

วันที่ ๖ พฤษภาคม พระประชาไปตรวจค่าย
ที่ดอนสาคร ขณะนั้นกองทัพฝรั่งเศสยิงชนมาเป็น
อันมาก ถูกนายสีพลทหารตายคนหนึ่ง ฝ่ายทัพ
สยามก็ยิงตอบถทหารฝรั่งเศสต้องกลิ้งอยู่บนหอร
บคน ๑ แลทหารแตรคน ๑ พลัดตกลงมา ฝรั่งเศส
ก็สงบยิง

พระประชาจึงได้มีหนังสือห้ามทัพมิให้ยิงชน
แลให้ฝรั่งเศสยกกองทัพกลับออกไปให้พ้น พระราช
อาณาเขต ให้หญิงชาวบ้านถือไปให้แม่ทัพฝรั่งเศส
ณค่ายดอนสาคร ฝรั่งเศสก็หาตอบหนังสือไม่ แต่
ต่างก็สงบยิงทั้งสองฝ่ายอยู่จนบ่าย ๔ โมง ฝรั่งเศส

กลับระดมยิงทัพสยามมาอีก ทัพสยามได้ยิงโต้ตอบ
ฝรั่งเศสถูกทหารฝรั่งเศสพลัดตกจากหอรบอีกคนหนึ่ง
ฝรั่งเศสก็ยิงระดมยิงกองทัพสยามเป็นอันมาก แต่
ฝ่ายสยามหาได้ยิงตอบสักนัดหนึ่งไม่

ในวันนั้น เรือลาดตระเวนฝ่ายสยาม ซึ่งอยู่ใน
บังคับชนคมมาตราจันนายสิง นายสทาชาวบ้านคอน
สาคร ซึ่งฝรั่งเศสใช้ให้ถ่อหนึ่งล่อจะไปส่งให้ฝรั่งเศส
ณเมืองเชียงแตง เพื่อให้ส่งกองทัพเพิ่มเติมมานั้น
ได้เข้ามาให้การรับ พระประชาได้พร้อมด้วยนายทัพ
นายกองปัญญาไทยเอาตัวนายสิง นายสทา ประหาร
ชีวิตเสีย ตามบทพระอัยการศึก

แต่ในวันนั้น กับตันโทเรือ นายทหารฝรั่งเศส
คุมเรือเลียบอาหารจะมาส่งยังกองทัพฝรั่งเศสณแก่ง
ลิ้น พอมาถึงทางคอนสะคำพบเรือลาดตระเวนฝ่าย
สยาม ๆ ได้ห้ามปรามให้หยุด เรือกับตันโทเรือ

หาหยุดไม่ มีหน้าซำกลับยิงเอาเรือลาคกระเวนฝ่าย
สยาม ๆ ใ้ค้ออกสกัดยิงตอยเรือกับต้นโทเรือถอยกลับ
ลงไป จนศรุมাত্রาจึงใ้ให้เรือลาคกระเวนไล่ตาม
ไป ฝ่ายกองทัพราชวงษ์ ราชบุตร เมืองสัพพะภา
มเล็กของพระภักภิรมเรศ พระวิเศษรักษา ช้างตงรักษา
อยู่ณบ้านพละคัน ก็ลงเรือช่วยกันตามจับใ้กับต้น
โทเรือ แลนายคลำม ๑ ทหารญวน ๓ คน ลาว
เมืองเชียงแตง ๑๓ คน ส่งไปยังพระประชา ๆ ใ้
ส่งยังเมืองชล ส่วนกองทัพสยามแลฝรั่งเศสก็ตั้ง
ประชิดกันอยู่โดยกำลังสามารถณคอนสาคร

ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสณเมืองกะโปน ก็ยกกอง
ทัพเข้ามาทางเมืองนอง จับหลวงบริรักษ์รักษา
นายบรรหารภูมิสถิตย์ แลหลวงลำแตงฤทธิเจ้านาที่
รักษาฝ่ายสยามอนมิใ้ค้อรบกันใ้

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

จึงได้ให้หลวงพิทักษ์เทพ (รอด) ท้าวไชยกุมาร
(กุดำ) คุณคนเมืองยโสธร ๕๐๐ ไปตั้งอยู่ณเมือง
เขมราฐแล้วให้จัตนายกองคุณคนไปช่วยนายร้อย
โทเล็ก

ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสเมืองนองก็ยกกองทัพบริด
ลิ่งเข้ามาทางเมืองพิน เมืองพอง เมืองพลาน เมือง
สองคอนคอนตง ส่วนกองนายร้อยโทเล็ก แลท้าว
บุตรวงษา ราชบุตรว้าย ต้องล่าหนีข้ามโขงมา
ฝรั่งเศสก็เดินกองทัพมาจนถึงฝั่งโขงโดยรวดเร็ว แล้ว
ก็เลิกทัพกลับไป แล้วฝรั่งเศสก็ปล่อยหลวงบริรักษ์
รักษาการมาพร้อมกับหลวงมลอโยธานโยค ข้าหลวง
เมืองเชียงสม ซึ่งฝรั่งเศสจับได้ไว้ทางมณฑล
ลาวพวน

แต่ส่วนนายบรรหารภูมิสถิตยนั้น ฝรั่งเศส
ส่งไปเมืองกวางตุ้ แต่ภายหลังก็ปล่อยกลับมา

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้อุปฮาด (อำคา) เมืองสุวรรณภูมิ ๑ พระศรีเกษตรวิไชย (ศิลา) ผู้ว่าราชการเมืองเกษตรวิสัย ๑ คนคนเมืองสุวรรณภูมิ ๕๐๐ แลให้พระสุนทรพิพิธ ผู้ว่าราชการเมืองโกสุม ๑ หลวงจ้านงวิไชย ผู้ช่วยเมืองร้อยเอ็ด ๑ คนคนมหาสารคาม แลร้อยเอ็ด ๓๐๐ รวม ๘๐๐ ยกออกจากเมือง ออกไปช่วย พระประชา ฌค้ายคอนสาร

แลให้นายร้อยตรหัน ๑ คนคนเมืองจตุรพักตร ๑๐๕ เมืองร้อยเอ็ด ๒๑๐ เมืองมหาสารคาม ๒๑๐ รวม ๕๒๕ คน ยกไปตั้งรักษาอยู่ณเมืองมโนไพร แลธาราบริวัต แลด่านลำจาก เปลี่ยนเอาพระศรีพิทักษ์ (หว่าง) กลับมาตั้งรักษาอยู่ณช่องโพน

แลให้นายร้อยตรวาท ไปเรียกคนเมืองขุขันธ์

อีก ๕๐๐ คน สำหรับส่งไปเพิ่มเติมยังกองพระศรี
พิทักษ์ (หว่าง)

แต่ให้ชั้นไฟไทยพิทักษ์ (เกลื่อน) ข้าหลวง
เมืองศรีสะเกษ เป็นนำที่ ส่งเสบียงไป ยังกองพระศรี
พิทักษ์

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม หลวงเสนานนท์ ๑ หลวง
อนุรักษ์ภักดี (พท) ๑ หลวงวิจารณ์ภักดี ๑ พระ
สิทธิศักดิ์สมทเขต (บุญ) ๑ หลวงสิทธิเทษสมท
ชนธิ (ล้อม) ๑ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุม
เครื่องสาตราวุธไป ถึงเมืองอุบล

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ฝรั่งเคสคุมกองทัพเพิ่ม
เต็มยกมาถึงบ้านพละคนอีกประมาณพันเศษ พระ
ประชาเห็นศึกกำลังกล้า จึงให้เลิกค่ายท้ายดอนไป
รวมตงรบที่ดอนสะคำ แลเลิกค่ายหัวดอนคอนไปรวม

ตั้งรับค่ายดอนเกช คอนสม

แลในวันเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กองทัพฝรั่งเศส
ยกชนตั้งที่บานเวินยางฝั่งตะวันตกตรงค่ายกองทัพสยาม
ที่คอนสะคำ แลฝรั่งเศสระดมปืนใหญ่น้อย แลกระ
สุนแตกมาทักายสยามณคอนสะคำเป็นอนมาก หลวง
เทพนทรเทพ นายร้อยตรีถมยา เห็นจะคงรบอยู่ที่
คอนสะคำมิได้ จึงได้ล่าถอยมาตั้งค่ายรบอยู่ณคอน
โสสม

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพมาชน
ทำสนามท้ายคอนคอน ครั้นบ่าย ๔ โมง ฝรั่งเศสยก
มาตีค่ายสยามหัวคอนคอน หลวงอภัย เมืองสีทันดร
แลท้าววรภักทิกา (ทย) กรมการเมืองอบล ซึ่งพระ
ณรงค์วิชิต (เลื่อน) ให้เป็นนายกองอยู่ณค่ายหัว
คอนคอนต้านทานกองทัพฝรั่งเศสมิหยค จึงยกล่า
ถอยข้ามมาดอนเกช ฝรั่งเศสตามจับหลวงอภัยได้

ฝ่ายค่ายสยามที่ดอนเตงไต่ยั้งต่อสู้กองทัพฝรั่งเศส ๆ
ก็ระดมยิงมาที่ค่ายดอนเตงเป็นสามารถ พลสยาม
ที่ดอนเตงทานกำลังลูกแตกมิได้ ก็ล่าถอยมาตั้ง
รับอยู่ณค่ายดอนสม พอเวลาพลรบค่ายกองทัพฝรั่งเศส
ก็ยกเลิกไปค่าย

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม พระณรงค์วิชีวิต (เลื่อน)
ได้ให้กำลังไปรักษาค่ายที่ดอนเตงไว้ตามเดิม แล
แต่งกองซุ่มไปอยู่ดอนตาล ดอนสะก้า คอยตีทัพ
ให้ฝรั่งเศสเวียนเดินเรือเข้ามาในช่องได้

แลเพี้ยศรีมหาเทพ นครจำปาศักดิ์ พาพล
๑๔ คนหนี อุปฮาด (บัว) เมืองมณฑลไครย ซึ่งตั้ง
ค่ายอยู่ตำบลชลเวียงจับได้ พระประชา (แหม่ม) ได้
ปลุกษาไทยให้ประหารชีวิตตามบทพระอัยการศึก ฝ่าย
นายทัพนายกองได้ขอชีวิตไว้ พระประชา (แหม่ม)
จึงได้ให้ทำโทษประหารเพี้ยศรีมหาเทพ ๔๐ ที่ พวกพล

คนละ ๓๐ ที่

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพขึ้น
ตั้งกองเขตประชิดค่ายสยาม แล้วระดมยิงกระสุน
แตกมาที่ค่ายสยามเป็นอันมาก ฝ่ายกองทัพสยาม
มิได้ยิงตอบ ครั้นฝรั่งเศส ยกกอง ทหารรุกเข้า
มาใกล้ ฝ่ายสยามจึงได้ระดมยิงกองทัพฝรั่งเศส
ทหารฝรั่งเศสถูกกระสุนปืนล้มตายหลายคนแตกถอย
กลับไ้ ฝ่ายสยามถูกกระสุนปืนเจ็บป่วย ๓ คน
ในวันนั้นพระประชา (แหม่ม) ได้จัดให้นายทัพ
นายกองคุมกำลังไปตั้งค่ายรบที่คอนสโมอีกครั้งหนึ่ง
ระหว่างนี้ ฝ่ายฝรั่งเศส แลสยามต่างก็ตั้งมั่น
รักษาอยู่

แต่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ถอนลคเตอร์แนตป์โซนาย
ทัพฝรั่งเศสกลับไปให้ กอมมัน ดองเคลาวิเล เป็นนาย
ทัพมายังค่ายการแทนอยู่ณค่ายดอนคอน

ครั้นวันที่ ๑๑ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมง
ฝรั่งเศสก็ ระดมยิงปืนใหญ่ น้อย กระสุนแตก มาที่ค่าย
สยามณคอนเทซ ๑๕ ครั้งแล้วก็สงบไป ครั้นเวลา
บ่ายฝรั่งเศสยิงอีกพักหนึ่ง จนโมงเช้าจึงหยุด ครั้น
เวลาเย็นฝรั่งเศสยิงปืนใหญ่มานัก ๑ แลยิงปืนเล็ก
๒๐ คืบ แล้วก็สงบไป

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ฝรั่งเศสยิงปืนเล็กกราด
มาแต่คอนคอน ๑๐ คืบ เวลาเที่ยงยิง ๖ คืบ เวลา
บ่ายยิงปืนใหญ่นัก ๑ ที่ค่ายคอนซาง ๑ นัก แล้วต่าง
ก็สงบไป

วันที่ ๑๖ มิถุนายน เวลาเช้าฝรั่งเศสยกกอง
ทหารขึ้น คอนเทซ ถึงหัวคอนเทซ ตรงค่ายไทย ที่คอน
หางสม ก็ยกธงฝรั่งเศสลงแล้ว เป้าแตรให้ทหาร
ระดมยิงค่ายหางสมเป็นอันมาก ฝ่ายไทยได้ยิงโต้
ตอบอยู่ประมาณชั่วโมงเศษ แล้วกองทหารฝรั่งเศส

ก็ล่าถอยกลับไป

ในค่ำวันนั้น คน ตระเวน ฝ่าย กองทัพไทยไปพบ
หนังสือที่ฝรั่งเศสปักไว้ ที่คอน นางแอน จึงนำมาส่งให้
พระประชา ในหนังสือนั้นเขียนชื่อกอมมันตันเคลาวิเด
แม่ทัพฝรั่งเศส ถึงแม่ทัพไทยใจความว่า คอนสม
แลเกาะคอนฝั่งตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส ให้ฝ่าย
ไทยถอยทัพไปเสีย ถ้าไม่ฟังจะขับไล่ พระประชา
จึงตอบไปว่าฝรั่งเศสฝันเห็นเอาเอง ผิดจากถ้อยคำของ
คนที่ถือสาสนาคฤศเตียน ถ้าฝรั่งเศสขึ้นบกกรรมา
ชาวประเทศสยามก็จำต้องต่อสู้มิให้ฝรั่งเศสหุบมันได้
แลพระประชาได้ให้ นายสุก นายสิง ปลอม
เข้าไปในค่ายฝรั่งเศส กลับมาแจ้งว่าฝรั่งเศสกำลัง
หามเรือข้ามแก่งสมพิตรมาแต่ท่าสนาม ๑๗ ลำ
แลแต่งเรือ เตรียมทัพ จะยก อ้อม คอนตาล ชน ทางฝั่ง
ตะวันตก มาตีคัตหลังค่ายคอนสม ขนาบกับทัพบกจึงจะ

เดินมาทางคอนเคซ พระประจักษ์ไต่จึกให้นายทัพ
 นายกอง แยกย้ายกันออกไปตั้งกองรับกองทัพฝรั่งเศส
 ทุกด้าน แลเวลานั้นฝรั่งเศสกำลังตั้งพิธีขุดคลอง
 คอนคอน โดยคิดจะเอาเรือรบข้ามลี้ผอย

วันที่ ๒๖ มิถุนายน พระฤทธิเดชะ (แขก) ๑
 พระชาติสุเรนทร์ ๑ จมื่นอินทรเสนา ๑ จำฤทธิ
 พิไชย ๑ จำการประกอบกิจ ๑ นายร้อยเอกเราชิง ๑
 ว่าที่นายร้อยตรีโต ๑ ว่าที่นายร้อยตรีเฟื่อง ๑ ว่าที่
 นายร้อยตรีชม ๑ ว่าที่นายร้อยตรีสาทร ๑ ว่าที่นาย
 ร้อยตรีเกิด ๑ ว่าที่นายร้อยตรีชัย ๑ ซึ่งทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ไปราชการมณฑลลาวท้าวได้ไปถึงอบบล
 นายพันโทพระศรีณรงค์วิไชย (นิล) ซึ่งทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปราชการมณฑลลาวท้าว
 ได้ไปถึงเมืองอบบล เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พร้อม
 ด้วยว่าที่นายพันตรีหม่อมราชวงศ์ศักดิ์ ๑ ว่าที่นาย

พันตรีหลวงอรรคสรีภักดิ์ ๑ แล่นายร้อยผู้ช่วย ๔ นาย
 ร้อยประจำกอง ๒๐ จำนายสิบ ๑๑ นายสิบเอก ๑๖
 นายสิบโท ๑๖ นายสิบตรี ๖๔ พลแตรเคียว ๘
 กองทหารปืนใหญ่ นายร้อย ๖ นายสิบ ๔๔ พนักงาน
 เสี่ยม ๕ คนใช้ ๖ คนครัว ๑๒

กองพยาบาลจำนายสิบ ๔ พลพยาบาล ๘
 ข้าราชการแมนดิเคอร์ ๑๐๐๐ บก ปีสดัน ๒๐๐๐๐๐
 นก ปืนใหญ่ ๖ กระสุน ๑๐๐๐ นก แลเครื่องปืน
 พร้อม

วันที่ ๓ กรกฎาคม พระคริสต์ทศสังคราม ผู้
 ช่วยเมืองนครราชสีมา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ ให้คุมพลนครราชสีมา รวม ๑๐๔๕ คน ไป
 ช่วยการสงครามมณฑลลาวท้าว ไปถึงเมืองอุบล
 ราชธานี

วันที่ ๔ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หลวงพิชิตปรีชากรได้โปรดให้หลวงเสนานนท์ ข้า
หลวง ๑ นายร้อยโทรูป ๑ นายร้อยตรีสาร ๑ นาย
ร้อยตรีเฟื่อง ๑ คมทหาร ๑๕๐ คนพร้อมด้วยปืนใหญ่
น้อยยกออกจากกองลงไปสมทบกองทัพพระประชา

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพยิง
ระดมค่ายทางสาม แลค่ายอื่น ๆ จนถึงวันที่ ๒๐
กรกฎาคม ฝ่ายสยามก็ไต่ยิงโต้ตอบต่อสู้เป็นสามวัน
ต่างล้มตายป่วยเจ็บด้วยกันทั้งสองฝ่าย แลฝ่ายสยาม
รักษาค่ายทางสามไว้ไม่ได้

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้นายพันโทพระศรีณรงค์
วิไชย (นิล) เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยนายพันตรีหลวง
อรรคศรีกิจ (อิม) ๑ นายร้อยเอกชนผลาญสรแสง ๑
นายร้อยเอกนายแย้ม ๑ นายร้อยเอกนายจิว ๑
นายร้อยเอกนายสวาท ๑ นายร้อยเอกสาย ๑ นาย

ร้อยเอกรัตน ๑ นายร้อยโทขุนสุรินทร์บริบาล (กิ่ง) ๑
 นายร้อยโทอ่ำ ๑ นายร้อยโทปีก ๑ นายร้อยโท
 กลิ่น ๑ นายร้อยโทพุกใหญ่ ๑ นายร้อยโทแขก ๑
 นายร้อยตรีอยู่ ๑ แล่นายสิบพลทหาร ๔๘๐

ก็ให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์วง ๑ นาย
 ร้อยตรีช่วงเล็ก ๑ นายร้อยตรีพิน ๑ ซึ่งอยู่ในบังคับ
 กองทัพนายพลจัตวา ๑ พระพิเรนทรเทพ (สาย)
 แม่ทัพ อันได้ลวงนำมาถึงเมืองอบลก่อนนั้น คม
 ทหารกรุงเทพ ๖ ๒๐๐ คน แลพลทหารหัวเมือง
 ๔๘๐ คน รวม ๖๘๐ คน พร้อมด้วยอาวุธยุทธภัณฑ์
 ยกออกจากอบลไปช่วยพระประจักษ์เมืองสีทันดร

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้นายร้อยเอกเวาชิง ๑
 นายร้อยตรีลไม ๑ นายร้อยตรีตาด ๑ ว่าที่นายร้อย
 ตรีโต ๑ ว่าที่นายร้อยตรีชัย ๑ คมพลทหารรวม

๒๒๐ คน พร้อมด้วยสาตราอารุขกออกจากอุบล
เพิ่มเติมไปณเมืองศรีนคร

วันที่ ๔ สิงหาคม นายรองชิตซึ่งกลับมาจาก
เทพ ฯ เมื่อเมษายน ๑๑๒ นั้น ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นจมนครบริรักษ์เทศมณฑลใหญ่
ทองเหลืองปากบางเขาเวศเซอร์ ๒ กระบอกลงไปถึง
เมืองอุบลวัน

วันที่ ๒๒ สิงหาคม นายพลจัตวา พระพิเรนทร
เทพ (สาย) แม่ทัพ พร้อมด้วยนายพัน นายร้อย
นายสิบ พลทหาร แลพนักงานคนใช้ไปถึงเมืองอุบล
ในคืนนั้นฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศส แลสยามได้
ประชุมตกลงกันเลิกการสงคราม แลฝ่ายสยามได้
เรียกให้กองทัพทุก ๆ กองกลับ แลได้ตกลงสัญญา
กันเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๑๑๒

(เหตุตามรายวัน) พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หลวงพิชิตปรีชากร มีขอกกราบบังคมทูลพระกรุณา
ขอราชวงษ์ สัตินทร แลท้าวสิทธิสารเมืองมุลป่าโมกข์
ซึ่งคมช้างเผือกลงมาฉกรรจ์เทพ ฯ เป็นผู้ว่าราชการ
เมืองสัตินทร แลเมืองมุลป่าโมกข์

วันที่ ๕ เมษายน ๑๑๒ ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ราชวงษ์ เมือง
สัตินทร เป็นพระอภัยราชวงษา ผู้ว่าราชการเมือง
สัตินทร พระราชทานครอยเงินกลับขั้วถมทำเครื่อง
ในพร้อมสำรับ ๑ ลูกประคำร้อยแปดเม็ดสาย ๑ ผ้า
ม่วงเงินผืน ๑ แพรขาวห่มเพลา ๑ แพรสีทับทิมติด
ขลิบ ๑ แลพระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสิทธิสาร
เป็นพระราชวงษาสรเดช ผู้ว่าราชการเมืองมุลป่า
โมกข์ ขนเมืองสัตินทร พระราชทานเครื่องยศตาม
บันดาศักดิ์

วันที่ ๒๓ เมษายน พระยาราชเสนา (ทัต) ได้

รับพระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนเป็นพระยาศรีสังห
เทพ แลได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ทิตยจุลจอมเกล้า แลพานทองคำเครื่องพร้อม ๑
คนโททองคำ ๑

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พระศรีพิทักษ์ (หว่าง)
ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นพระราชวรินทร์

วันที่ ๑ มิถุนายน นายสินดา (เลื่อน) ได้รับ
พระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนเป็นพระณรงค์วิจิตร

วันที่ ๒ มิถุนายน กรมหลวงพิชิตปรีชากร

โปรดให้พระสิทธิศักดิ์สมุทรเชตร (ขะย) เป็นข้าหลวง
บังคับเมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมือง

สุวรรณภูมิ ตั้งอยู่เมืองมหาสารคาม

ให้หลวงสิทธิเดชสมทนต์ (ล้อม) เป็นข้าหลวง

บังคับเมืองกมลาไสย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่น

ช้าง ตั้งอยู่เมืองกาฬสินธุ์

ให้พระสุริยไตรภพ (ท่ามา) กรมการเมือง
อุบล ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองร้อยเอ็ด

ให้พระยาศรีสุริยราช (สง) ข้าหลวงเมืองสุวรรณ
ภูมิ ไปช่วยพระสิทธิศักดิ์ อยู่เมืองมหาสารคาม
ถอนนายร้อยศรีพรหม ข้าหลวงเมืองมหาสารคาม
มาอยู่เมืองสุวรรณภูมิ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร ใต้โปรดให้นายร้อยศรีพรหม กับ
พลทหาร ๑๒ คน คมกัณฑ์โทเร นายกล่อม แล
ทหารญวน ๓ คน ออกจากอุบล มาส่งกรุงเทพฯ
แลให้ทรงจ่ายเงิน ๓๒๕ บาท ๕๐ อัฐ ให้เป็นเงิน
เดือนแก่กัณฑ์โทเร แลกล่อม แลทหารญวนด้วย
พวกนี้ปล่อยที่ชายแดน ไม่ให้ส่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ

ในระหว่างเวลานั้น พระยาภักดีศรีสิทธิสงคราม
ผู้ว่าราชการเมืองธาราวีศรีไตรภพพศครุฑวิหังไป

อยู่ณคอนสาย

มีศุภะวดีเยี่ยม ซึ่งกรมไพรสนีย์ได้ให้ไปจัด
ทั้งการไพรสนีย์มณฑลลาวท้าว ได้ไปเปิดการส่ง
ไพรสนีย์มณฑลเมืองอุบลในเคื่อนนี้

วันที่ ๒ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๒ จุลลวาทรรณ์ ๑ แล
เหรียญกษาปณ์มาลา ๑ พระภักดีณรงค์ (สิน) แลพระ
ราชวรินทร์ (หว่าง) ได้รับพระราชทานเครื่องอิสริยา
ภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พระภักดีณรงค์ (สิน)
ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นพระยาภักดีณรงค์
พระประชาบดีกิจ (แหม่ม) เป็นพระยาประชาภิจักรจักร

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้นายร้อยทวีเกิด ไปเป็น

ข้าหลวงช่วยหลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) ณ เมือง
สุรินทร์

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม โปรดให้จัดการประกอบกิจ
ไปเป็น ข้าหลวงช่วยหลวง สิทธิเดช สมุทขนัธ (ลัธม)
อยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์

วันที่ ๗ สิงหาคม โปรดให้พระยาศรีสิงหเทพ
(ทัต) ออกจากอุปถัมภ์ราชการไปทูลพระเจ้าน้องยา
เธอ กรมหมื่นสรววลลิตประสงค์ ณ เมืองนครราชสีมา
แลโปรดให้หลวงธนผลพิทักษ์ (ติศ) ๑ ขน
ชาญรณฤทธิ (ชม) ๑ ข้าหลวงนครราชสีมามารับ
ราชการมณฑลลาวท้าว

วันที่ ๑๔ สิงหาคม โปรดให้นายเพิ่มพูนงาน
แผนที่ ไปตรวจทำแผนที่ตั้งแต่เมืองชาวมานมณฑล
ไปโขงเจียง ปากมูล แลตามสันเขายันต์ก จนถึง
ช่องโพนแขวงเมืองขุขันธ์

วันที่ ๓ กันยายน นายร้อยโทพุ่มไต้รับพระราช
ทานสัญญาบัตรเป็นนายร้อยเอก ชนโหมทักขิณิก
นายร้อยตรีธมยา เป็นนายร้อยเอกชนธกยทศกรรม

วันที่ ๑๔ ตุลาคม นายร้อยตรีเชิด เป็นลมชีว
หาสคมภ ถึงแก่กรรม

หลวงจักรพาฬภูมิพินิจ (ใหญ่) พนักงานแผนที่
มณฑลลาวกลาง มารับราชการมณฑลลาวท้าว

วันที่ ๒๔ ตุลาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้พระณรงค์วิชีวิต (เลื่อน)
เป็นข้าหลวงตรวจราชการเมืองกาฬสินธุ์ กรมลา
ไศรย ภูแล่นช้าง เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ
เมืองมหาสารคาม

แต่ให้หลวงชนะผลพิทักษ์ (ทิศ) ชนชาญ
รณฤทธิ (ชม) เป็นข้าหลวงบังคับเมืองกาฬสินธุ์

เมืองกมลไศรย เมืองภูแล่นช้าง ตั้งอยู่ณเมืองกาฬ
สินธุ์ พร้อมด้วยเจ้าการประกอบกิจ หมั่นวิจิตรเสนา
ถอนหลวงสิทธิเดชสมทพันธ์ (ลัสม) ไปเป็นข้าหลวง
อยู่ณเมืองสุรินทร์

วันที่ ๔ พฤศจิกายน โปรดให้ชนอาสาสงคราม
(สวน) ไปเป็นข้าหลวงช่วยนายร้อยตรีพรหมอยู่ณเมือง
สุวรรณภูมิ

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พระราชสุเรนทร์ ๑ จมื่น
อินทรเสนา ๑ จำแล่นประจัญผลาญ ๑ ออกจากอุบล
ราชธานี

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน มองชีเออชิมอง มอง
ชีเออลเว มองชีเออลูเบ นำเรือกลไฟจักรท้าย ๒
สกรู ช่อมาซ ปากกว้าง ๖ ศอกเศษ ยาว ๑๑ วา
เศษ ก้นนาลกศอกเศษลำหนึ่ง แลเรือกลไฟช่อ
อ้ารอง ปากกว้างวาเศษ ยาว ๘ วาลำหนึ่ง มาท

บ้านท่านปากมูล แลเรือขอมาขึ้นมาเที่ยวที่แก่งตะนะ
ลำนํามูลแล้วกลับไป

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน จำฤทธิพิไชย ออก
จากอุบลกลับกรุงเทพ ฯ

ในเดือนนี้ นายฉัตรสงครามโทรเลขให้ออกไปจัก
การโทรเลขได้ไปถึงเมืองอุบล

วันที่ ๒ ธันวาคม มองชีเออชิมอง มองชีเออ
ลูเว นำเรือกลไฟมาขึ้น แลข้ามอง ไปแะที่นคร
จำปาศักดิ์ ขึ้นหาขนิษิตชลหาร (ต่อ) ภายหลัง
เป็นหลวงพลอาไศรย ข้าหลวง แจ้งว่าจะมาเยี่ยม
เจ้านครจำปาศักดิ์ ครั้นรุ่งขึ้นวันหลัง มองชีเออ
ชิมอง แลมองชีเออลูเว ได้ไปหาเจ้ายุติธรรมธร
เจ้านครจำปาศักดิ์ พุดจาโดยอ่อนหวานต่าง ๆ แล
ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะยอมให้เจ้านครจำปาศักดิ์ มี
อำนาจบังคับบัญชาตลอดถึงฝั่งโขงวันออก เจ้านคร

จำปากกิตติตอบว่า ฝั่งโขงทวนออก ตกเป็นของฝรั่ง
 เสด็จ ส่วนเจ้านครจำปากกิตติเป็นข้าสยาม จะยอมรับ
 ยักขมิได้ แล้วมองซิเออซิมอง มองซิเออลเว ก็
 ลากลับไป

วันที่ ๓ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้หลวงภักดินิธิต เป็น
 พระสุนทรบริรักษ์ ว่าที่ผู้ช่วยเมืองสุรินทร์ แลให้ขุน
 จงราชกิจ ไปเป็นข้าหลวงเมืองร้อยเอ็ด

วันนี้ พระไชยณรงค์ภักดี (จัน) ปลัด ผู้รักษา
 เมืองสุรินทร์ เป็นไข้พิษถึงแก่กรรม

วันที่ ๔ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หมนตรพิสุทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาว
 กลาง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็น
 ข้าหลวงต่างองค์มณฑลลาวท้าว เปลี่ยนพระเจ้า
 น้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พร้อมด้วยพระ

ชนรักษ์โยธา (นช) ๑ หลวงจักรรงค์โยธา หลวง
พิไชยชำนาญ ๑ หม่อมราชวงศ์ปฐมเลขานุการ ๑
ชนเวชวิสิฐ (นัม) แพทย์ ๑ ชนพิไชยชาญยุทธ ๑
นายร้อยโทสอน ทำการพลเรือน ๑ นายเลื่อนมหาก
เล็ก ๑ นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ร่าย ๑ นาย
ร้อยโทพลก ๑ ไปถึงเมืองอุบล

วันที่ ๑๐ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร ได้ให้ประชุมข้าราชการ ฝ่าย
ทหารพลเรือน ฟังกระแสทราพระราชสีหซึ่งโปรด
เกล้าฯ ให้มอบนำที่ราชการมณฑลลาวท้าว ถวาย
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรวลสิทธิประสงค์ แล
ได้ทรงมอบนำที่ราชการ ถวายกรมหมื่นสรวลสิทธิ
ประสงค์ในวันนั้น

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากเมืองอุบล พร้อม

ด้วยพระราชวรินทร์ (หว่าง) ๑ จมื่นศักดิ์บริบาล ๑
 นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์วรินทร์ (กอน) ๑ นาย
 ร้อยเอกขุนโหมหิขันธ์ (พุ่ม) ๑ นายร้อยเอก
 ขุนอภัยทศกรรม (ถมยา) ๑ นายร้อยตรีโชติ ๑
 นายร้อยตรีคล้าย ๑ นายร้อยตรีผล ๑ กลับ
 กรุงเทพ ฯ โดยทางช่องตะโก แลมณฑลปราจีน
 วันที่ ๑๔ ธันวาคม นายร้อยเอกเราชิง ๑
 หลวงจิตรรงค์โยธา ๑ หลวงพิไชยชำนาญ ๑ จำสรว
 วิชิต ๑ นายเลอพนมหาคเล็ก ๑ ออกจากอบลกลับ
 กรุงเทพ ฯ
 วันที่ ๓๐ ธันวาคม พระณรงค์วิชิต (เลอณ)
 ออกจากอบลกลับกรุงเทพ ฯ
 อนึ่ง เมื่อพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงพิชิต
 ปรีชากร เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ถึงบ้านเพยราม แขวง
 เมืองสุรินทร์นั้น ได้โปรดให้พระพิไชยนครบรรพต

(เจริญ) ยกรับทวเมืองสุรินทร์ เป็นผู้รักษาเมืองสุรินทร์
วันที่ ๑๑ มกราคม เป็นวันแรกที่สายโทรเลข
เมืองอุบล และระหว่างขุขันธ์ ใช้การกันได้จนตลอด
ถึงกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๒ มกราคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นสรวรพลสิทธิประสงค์ ได้รับพระราชทานเครื่องราช
อิสริยาภรณ์ ปฐมจุลจอมเกล้า ๑ และช้างเผือก
สยามชั้นที่ ๑ มหาवारณ ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลสิทธิประสงค์
โปรดให้นายร้อยโทสอนไปเป็นข้าหลวงอยู่เมืองยโสธร
แลให้อุปฮาดรักษาราชการตำแหน่งผู้รักษาเมือง ให้
ราชบุตรรักษาราชการตำแหน่งอุปฮาด ให้หลวงศรี
วรราชผู้ช่วยพิเศษ รักษาการตำแหน่งราชบุตรเมือง
ยโสธร

ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ขนเทพศกกรีนหมอ นายเอะควาญ

บ้านท่งมันเมืองสุวรรณภูมิ คล้องไถ่ช้างพังสำคัญสูง
 ๓ คอก ๖ นิ้ว ช้าง ๑ ได้โปรดให้ส่งมาเลี้ยงรักษา
 ไว้ณเมืองชล เพื่อไต่ส่งกรุงเทพ ฯ ต่อไป ช้างนี้
 เป็นช้างเผือกโตส่งมาถึงเมืองนครราชสีมาแล้ว เอา
 ชนรถไฟมากรุงเทพ ฯ สมโภชไว้ใน ชนรวางเป็น
 พระศรีเสวตรวรณิภา

ความประสงค์

ของผู้เรียบเรียง

การที่ข้าพเจ้ามีความคิดชวนให้ตัวเขียนเรื่อง
นี้ขึ้น ก็เพราะมีความเห็นว่า เมื่อครั้งที่ฝรั่งเศสได้
ทำการยึดเมืองจันทบุรี จำเดิมแต่ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.
๒๔๓๖) เป็นต้นมาจนถึง ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
รวมเป็นเวลาถึง ๑๒ ปี นับว่าเป็นเวลานานอยู่ จึง
ย่อมเป็นธรรมดา อยู่เองที่ กิจการในเมืองจันทบุรี สมัย
นั้น ได้เปลี่ยนแปลงและความเป็นอยู่ผิดจากความ
ปกติ เมื่อคิดคำนวณมาถึงในบัดนี้เรียบร้อยแล้ว จะ
ต้องเป็นเวลาราว ๓๓ ปี จึงชวนให้หมั่นคิดถึงเหตุการณ์
ในสมัยโน้นเสียโดยมาก และถ้ายังเป็นบุคคลในชั้น
หลัง ๆ นี้แล้ว ก็คงจะไม่มั่งคั่งได้ทราบความเป็นไป
ในครั้งนั้นได้ เหตุว่าไม่มีหลักฐานอันใดซึ่งจะเป็น

เครื่องช่วยให้ความรู้ได้ ก็พาภานลมนกลงเรือน
กันเสียหมด ข้าพเจ้าจึงได้ใคร่ครวญดู และมีความ
เห็นว่า ถ้าใครเรียบเรียงเรื่องราวความเป็นไปในเมื่อ
ครึ่งฝรั่งเศษ อยู่ในจังหวัดจันทบุรีในยุคนั้นลงไว้เช่น
ลายลักษณ์อักษร ก็คงจะเป็นประโยชน์ต่อบุคคลในชั้น
หลังไต่อย่าง เพราะเสมือนเป็นประวัติศาสตร์ กิ่ง
พงษาวดาร อันน้อยของเมืองจันทบุรีส่วนหนึ่ง ถ้า
ข้าพเจ้าไม่ดำริคิดอ่านเขียนเรื่องนี้เสียในเวลานี้แล้ว
ก็น่าจะไม่มีบุคคลอื่นเอาใจใส่ต่อการเขียนเรื่องนี้ เหตุ
ว่าบุคคลในรุ่นข้าพเจ้าสมัยนั้น ได้ถึงแก่กรรม
เสียโดยมากแล้ว

แต่ข้อความตามทศพเจ้าจะเขียนไว้นี้ โดย
มากข้าพเจ้าได้จดจำไว้ภายในใจ เพราะในครั้งนั้น
ข้าพเจ้ามีหน้าที่เป็นเด็กรับใช้ของท่านพระยาวิชา
ภัย (แบน ยุนนาค) ในขณะที่ท่านเป็นผู้ว่าราชการ

เมืองจันทบุรี ซึ่งมีหน้าที่คดหน้าตามหลัง และต่อมา
 ข้าพเจ้าได้มี ตำแหน่งบรรณาธิการในหน้าที่เสมียนและ
 อักษรเลข ก็ได้รับหน้าที่ ทำการงานใน แผนก ต่าง
 ประเทศ (อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายฝรั่งเศส)
 เสมอมา ดังนั้นเรื่องต่างๆ จึงได้ผ่านหูผ่านตา หรือ
 ได้รับรู้เหตุการณ์เหล่านั้นได้ แต่ข้าพเจ้ามีความเสีย
 คายอยู่อย่างหนึ่งว่า กิจกรรมใดๆ ที่เกิดหรือเป็นขึ้นใน
 ครึ่งนั้นตลอดจนข้อบุคคลก็ ข้าพเจ้าจะจดจำไว้ไม่
 ได้ตลอด ดังนั้นข้าพเจ้าจะเขียนแต่หัวข้อและเค้าความ
 ตามที่ข้าพเจ้าใคร่ได้เห็น (อันเป็นความทรงจำ) ของ
 ข้าพเจ้า ให้ทราบเป็นเรื่องๆ ไปเท่านั้น

อีกประการหนึ่งขอ ความ บาง สิ่ง บาง อย่าง ที่
 ข้าพเจ้าใคร่ได้เห็นอันเป็นเรื่อง เกียวข้องด้วย ทาง การ
 เมืองหรือเป็นเรื่องที่ขัดต่อทางรัฐประศาสน์ใน ขยาย อัน
 ทุ่มควรวจะนำมาเขียนลงไว้ในหนังสือแล้ว ข้าพเจ้าก็

จะรับเสีย ดังนั้นขอความทักท้วงทุกอย่างซึ่งจะปรากฏ
ต่อไป ขอให้เหมือนหนึ่งว่าข้าพเจ้าเป็นสหายของ
ท่านคนหนึ่งแล้วให้ท่านฟังอีกต่อหนึ่ง แม้กระนั้นก็

เรื่องทั้งหลาย เหล่านั้น ก็อาจจะมี การ ขกพร่อง คลาด
เคลื่อนไต่บ้าง แม้จะปรากฏเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ขอจง
ให้อยู่ต่อข้าพเจ้าด้วยความหวังดีเถิด.

หลวงสาครศุขเขตร (ประทวน สาคกริกานนท์)

นายอำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี

ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะมีการยึดเมืองจันทบุรี ในปี
ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้น ก็โดยเหตุที่รัฐบาลฝรั่ง
เศสกับรัฐบาลสยามได้เกิดมีข้อพิพาทกันด้วยเรื่อง
อาณาเขตที่ดินแดนทางริมฝั่งแม่น้ำโขง (คือในเขต
เขมรและญวน) โดยรัฐบาลทางฝรั่งเศสหาว่ารัฐบาล
สยามได้ล่องลำเข้าไปในดินแดนของเขา ผลการฉ้อฉล
เป็นข้อโต้เถียงกันเนื่องด้วยเรื่องดินแดนริมฝั่งแม่น้ำ
โขงนั่นเอง จึงเป็นเหตุอันใหญ่หลวง ที่ทำให้รัฐบาล
ฝรั่งเศสต้องส่งกำลังเรือรบเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา
มีเรือรบชื่อ “คอมแม็ต” และ “แองคองสตัง” เป็น
ต้นธงกับปรากฏว่า กองเรือรบฝรั่งเศสก็ฝ่ายสยาม
ได้มีการยิงซึ่งกันและกันที่ปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็น
เรื่องที่มีหาชนได้รู้เห็นความเป็นไปในสมัยนั้น อยู่ด้วย
กันเป็นส่วนมาก

แต่ก่อนมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง รัฐบาล
ทั้ง ๒ ฝ่ายได้พบปะเจรจาประนีประนอมทำความตกลงต่อกัน
ในเรื่องอาณาเขตคั่นแดนเหล่านั้น โดยรัฐบาล
สยามยินยอมให้ฝรั่งเศสปกครองเขื่อนั้น ในระหว่างที่
จะได้ทำความตกลงในเรื่องข้อสัญญาแบ่งเขตคั่น
แดนให้แก่ฝรั่งเศส ฝ่ายรัฐบาลของเราได้ยินยอม
ให้รัฐบาลฝรั่งเศส ทำการยกเอาเมือง จันทบุรีไว้เป็น
ประกันชั่วคราว ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง
รัฐบาล ฝรั่งเศส จึงได้ส่งกำลัง ทหารเข้ามา ตั้งอยู่ใน
เมืองจันทบุรีแทนมา

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาเมืองจันทบุรีนั้น ทาง
เมืองจันทบุรีย่อมมีการขับไล่คนแดนกันบ้าง เช่นมี
การระดมเครื่องอาวุธ พร้อมด้วยกำลัง ทหารและ
พลเมืองประจำป้องกันไว้ ท้ากหน้า แหลมิสิ่งให้ เป็นต้น
แต่เมื่อที่มีการต่อสู้กับกอง เรือรบฝรั่งเศส อย่างไรก็ดี

เพราะภายหลังทางเมืองจันทบุรีได้ทราบเรื่องจากคำสั่ง
กระทรวงต่างประเทศแจ้งว่า รัฐบาลของเราได้ยื่น
ขอมให้ฝรั่งเศสขายกเมืองจันทบุรีไปแล้ว ดังนั้น ทาง
ฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขอมให้ ฝรั่งเศสส่งอาหารเข้ามาใน
เมืองจันทบุรีได้ ดังนั้นการขยับเขยื้อนของประชา
ชนพลเมืองจึงเป็นอันสงบลง

ทหารไทยออกจากจันทบุรี

เมื่อ ทางราชการได้ตกลงให้ฝรั่งเศสเข้ายึด
เมืองจันทบุรีแล้ว ฝ่ายทหารเรือไทยที่มีประจำอยู่ที่
ค่ายทหารจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ก็ได้อรับคำสั่งให้รีบทำการขนถ่ายสรรพาวุธ และ
สัมภาระเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ออกจากค่ายทหารทั้ง ๒
แห่ง เคลื่อนย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอขลุง (ซึ่งในขณะ
นั้นเป็นเมือง)

การขนถ่ายสัมภาระ และเครื่องอาวุธ
ยุทธภัณฑ์ ปรากฏว่า ได้ตกเรือเสียหายและตกค้าง
อยู่ในค่ายทหารมาก เช่นปืนแก๊ป คานศิลา ปืนขานก
ยาง ปืนใหญ่ เหล็กเป็นต้น ทั้งนี้เนื่องด้วยมีเวลา
น้อย การขนถ่ายลำเลียงกันไม่ทัน จึงยอมเป็น
ธรรมดาอยู่เองทั้งสองของหรือสัมภาระบางอย่างจะเอาไป

ไม่ได้ บรรพาสรรพาวุธ เช่นอาวุธปืนนั้น ภายหลัง
ฝรั่งเศสได้เอามาทำวัตถุทรงประทุค่ายข้าง ชักเป็น
เสาไว้ หน้าค่าย และตาม บริเวณ สถานที่ ทำงาน ข้าง
เขาทั้งในลำคลองเสียข้างก็มี เพราะปืนเหล่านั้นโดย
มากเกินสมัยที่ต้องใช้แล้ว ฝรั่งเศสจึงไม่นำพาเอา
ใจใส่

ฝรั่งเศสจัดตั้งกองทหาร

เมื่อฝรั่งเศสเข้าทำการยึดเมืองจินตบุรีไว้แล้ว
ก่อนนั้นมาฝรั่งเศสก็เริ่มลงมือจัดการตั้งกองทหารประจำ
ชนบทค่ายทหารเมืองจินตบุรีกอง ๑ (มีกำลังทหาร ๑
กองพัน) ตั้งที่ปากน้ำแหลมสิงห์ คือที่บริเวณตึกแดง
เดิวนั้นมีกำลังทหาร ๑ กองร้อย และเริ่มจัดการทำ
พักทหาร มีการก่อสร้างตึกบ้านเรือนนายและพล
ทหาร และทำการเป็นลำดับมา บ้านเรือนและโรง
ทหารไทยที่มอญในระหว่างนั้น บางหลังฝรั่งเศสได้รื้อ
ถอนเสียบ้าง คงไว้บ้าง (ซึ่งมีปรากฏอยู่เดิวนั้น) ใน
ค่ายทหารนั้น ฝรั่งเศสจัดให้บรรดาทหาร ฝรั่งเศสทั้ง
นายและพลอยู่ ส่วนทหารมอญนั้น ได้ก่อสร้างโรง
ทหารขึ้นที่บริเวณศาลมณฑล และศาลารัฐบาล
มณฑลเดิวนั้น ให้ทหารมอญพักอยู่ภายหลัง หาได้
ปะปนรวมกันกับทหารฝรั่งเศสไม่ บรรดานายทหาร

ฝรั่งเศษที่มีอยู่ที่จังหวัดบุรีรัมย์ มีบุคคลที่ชื่อมั่งคั่ง (นายพัน
 ตรี) เป็นอย่างสูง นอกนั้นมีชนนายร้อยเอก โท ตรี จน
 ธิ์ถึงนายสิบ เป็นที่สุด ส่วนทหารมีทุกเหล่า คือ ทหาร
 รวบ (แฉ่งพังเตอร์มารเนอะ) และทหารช่าง ทหาร
 ขันใหญ่ ทหารม้า (แต่ไม่ได้ใช้ม้าใช้ฟ้อ-มูเลอะ)
 แทนม้า จำนวนทหารฝรั่งเศษที่มีประจำอยู่ในสมัยนั้น
 มีนาย และ พลทหาร ฝรั่งเศษ ประมาณ ๖๐-๗๐ คน
 ทหารญวนประมาณ ๖๐๐ คน (ในจำนวนนี้รวมก๊ก
 ทั้งนายและพลทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ด้วย)

การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น

ในยุคนั้นก่อนแต่ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) เมืองจันทบุรี เป็นเมืองขึ้นในกระทรวงการต่างประเทศ ยังไม่โอนขึ้นกระทรวงมหาดไทย และยังมีใ้จัดการปกครองท้องถิ่นอย่างวิจิตรเยื้องอย่างไร มีข้าราชการฝ่ายสยามที่สำคัญอันควรจะกล่าวลงไว้ด้วยในครั้งนั้นก็มี ท่านพระยาวิชยาธิบดี (หวาด ขุนนาค) * ภายหลังเป็น

* ท่านพระยาวิชยาธิบดี (หวาด ขุนนาค) นั้น ภายหลังเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยาอรรคราชนารถภักดี และโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการในกรุงเทพฯ ส่วนตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระยาวิชยาธิบดี (แบน ขุนนาค) ซึ่งในสมัยนั้นเป็นพระเทพสงครามเป็นผู้รักษาราชการเมืองแทน ต่อมา

พระยาอรรคราชวรฤทธิ ผู้สำเร็จราชการเมืองจันท
บุรีดพระกำแหงฤทธิรงค์ (แบน ขุนนาค) ภายหลังเป็น
พระเทพสงคราม แล้วเป็นพระยาวชิรวัชรปัทมเมืองด
พระเสนาราชภักดี (โต ขุนนาค) ภายหลังเป็นพระเทพ
สงคราม ยกกระบัตรเมืองด หลวงศรีวิไชย (ศก ปรีช
ญาณนท์) ภายหลังเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ แล้วเป็น
พระยาพิพิธพิไชยสุนทรการ ผู้ช่วยราชการเมืองด พระ
จักรยานานพิจารณ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือด หลวง
สวัสดิบริเมือง (ปลิว พันธมนนท์) ภายหลังเป็นพระ
แล้วเป็นพระยานครไทยพิเชต กรมการฝ่ายตลาการด
กับมีหลวงอุดมสมบัติ (หนา ขุนนาค) * ซึ่งภายหลัง

* พระยาเคชานชิต (หนา ขุนนาค) ซึ่งใน
ขณะนั้นเป็นหลวงอุดมสมบัติ ก็โปรดเกล้าฯ ให้กลับ
ไปรับราชการที่กรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกัน คือกลับเข้า
ไปกรุงเทพ ฯ รว ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ก่อน
ท่านพระยาอรรคราช ฯ รว ๓-๔ ปี

เป็นพระมนตรวิพนกิจ พระยาศักดิเสนีและพระยา
 เกษานชิต ข้าหลวงกำกับราชการเมือง ๑ นอกนั้น
 มีการกำหนดวังคลังนาพร้อม การงานฝ่ายเมือง
 ได้ปกครองกันมาอย่างไรก็คงเป็นอยู่อย่างนั้น จนกาล
 ล่วงมาในปี ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) โปรตเกล้าฯ
 ให้จัดการปกครองท้องที่ อำเภอกำนันต์ ใหญ่บ้านชน
 อย่างทวนนี้ จึงได้โอนเมืองจันทบุรีไปขึ้นกระทรวง
 มหาดไทยตั้งแต่นั้นมา และต่อมาในปี ร.ศ. ๑๑๗
 (พ.ศ. ๒๔๔๑) ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการศาลยุติ
 ธรรมตามพระธรรมนูญหัวเมืองชั้นบนครั้งแรก จึงได้
 มีนายจำนงค์เนติขันธ์พิท ภายหลังเป็นพระจรรยา
 ยุทธฤตและพระยาเจริญราชไมตรี ไปรับราชการใน
 ตำแหน่งอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑล ๑

บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ออกนามข้างบนนี้
 ในเวลานี้คงยังมีตัวอยู่ คือพระยาเกษานชิต (หนา

ขุนนาค) กับพระยานครไทยพิเชท (ปลิว พันธมนันท์)
กับพระยาเจริญราชไมตรี (จำนงค์) เท่านั้น นอกนั้น
ได้ถึงแก่กรรมไปเสียหมดสิ้นแล้ว

การปกครองฝ่ายสยาม และฝ่ายฝรั่งเศส ก็
ปกครองกันไปคนละฝ่าย คือฝ่ายฝรั่งเศสปกครองแต่
ส่วนกองทหาร ฝรั่งเศส และบุคคลที่อยู่ในความคุ้ม
ครองของเขาหาได้มายุ่งย้ามเกี่ยวของด้วยการเมือง
ฝ่ายเราอย่างใดไม่

พลเมืองเข้าอยู่ในความคุ้มครองป้องกัน ของฝรั่งเศส

ระหว่างที่ฝรั่งเศส ตั้งกองทหารอยู่ที่จังหวัดปารีสเป็น
หลักฐานแล้ว แต่คนมากมีพลเมืองจำพวกจีนพม่า
และพวกญวนจีนทมิฬ พวกเขามาอยู่ในความคุ้มครอง
ป้องกันของฝรั่งเศส โดยขอรับหนังสือสำหรับตัวไว้
เป็นจำนวนมาก ส่วนที่เป็นคนไทยแท้ไม่มีใครมี การ
ที่บุคคลจำพวกนี้ พวกเขามาอยู่ใน ความป้องกัน ของ
ฝรั่งเศสนั้น ก็เนื่องจากประโยชน์ประการคือ ประสงค์
สะดวกในทางการติดต่อค้าขาย และรับสินค้ามีเครื่อง
สละเบี่ยงอาหารให้แก่กองทหารฝรั่งเศสประการ ๑ และ
เพื่อ ประสงค์ เขาอำนาจฝรั่งเศส ค้ำ ครอบ ครอบ กัน ผล
ประโยชน์และทางคดีของตนอันจะมีขึ้นต่อคนใน บังคับ
สยามประการ ๑ ต่างพากันเห็นประโยชน์อันจะพึง
มีแก่ตนด้วยประการดังกล่าวนี้ จึงได้พากันขอเข้าอยู่
ในความคุ้มครองของฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก

สมาคมองค์กำเร็บ

ทำการขิตขวางบ้านเมืองและทำร้ายประชาชน

เมื่อฝรั่งเคสเข้าทงอยู่ใน เมืองรัตนบุรีแล้วไม่กี่
ปีระหว่าง ร.ศ. ๑๑๔ ถึง ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘-๙) ก็
เกิดมีสมาคมของชน ๒ พวก พวก ๑ ใช้นามสมญา
ว่า “เงือก” สำนักงานตั้งอยู่ที่ตำบลวัดใหม่เมืองรัตน
บุรีแห่ง ๑ อีกสมาคม ๑ มีนามสมญาว่า “เงือง”
สำนักงานตั้งอยู่ที่ตำบลบางกระจะ อำเภอท่าใหม่แห่ง ๑
สมาคมของ ๒ พวกนี้ไม่มีความสามัคคี ประองตองกัน
ต่างหมู่ต่างคณะ ได้ถืออำนาจในพวกเหล่าของตน
คุมสมัครพรรคพวกทำร้าย ช่งกันแลกัน อยู่เนืองนิตย์
บรรดาพ่อค้าประชาชนคนใดไม่เข้าในคณะใด พวก
ของยกทัพวช้เชื้อหรือทัพวทำร้าย ประชาชน พลเมือง
อยู่เนือง ๆ บางครั้งทัพวปล้นแย่งชิงเอาทรัพย์สินของ

พลเมืองก็มี เหตุให้ประชาชนพลเมืองมีความ
 เดือดร้อนหาความปกติสุขมิได้ พลเมืองที่ไต่รับความ
 เดือดร้อน จึงพากันมาร้องเรียน ขอความอารักขา ต่อผู้
 สำเร็จราชการเมือง แต่ผู้สำเร็จราชการเมืองก็ไม่สามารถ
 ที่จะปราบปรามให้สมาคมองยั้งยวบคายลง
 ได้ ในยุคนั้น เมืองจันทบุรีแม้แต่ตามถนนตลาด
 ก็มีความหวาดหวั่นเกรงภัยของสมาคมองยอยทั่วหน้า
 เพราะเมืองจันทบุรีในสมัยนั้นนับว่าตกอยู่ในฐานะ
 เคราะห์ร้าย ทั้งเนื่องด้วยทางบ้านเมืองในระหว่างนั้น
 ไม่มีกำลังทหารพลตระเวนตำรวจอย่างใด เมื่อเหตุ
 องยกำเริบเห็นปานฉนั้นแล้ว ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้
 ขออำนาจกำลังกองทหารฝรั่งเศสช่วยระงับปราบปราม
 ทางกองทหารฝรั่งเศสก็ให้เห็นความเดือดร้อนจำเ็น
 ของฝ่ายบ้านเมืองและพลเมือง จึงได้บริบรองช่วยเหลือ
 โดยส่งกำลังทหารฝรั่งเศสให้แก่บ้านเมืองช่วยทำการ
 ปราบปรามร่วมมือกับกรมการฝ่ายบ้านเมือง ทำการ

จักรพรรดิของขงเบ้ง ๒ คณะหนึ่งสั่งขบถคาบเป็นต้น
 ปรากฏว่า ในครั้งนั้นได้จักรพรรดิของขงเบ้ง
 ๒ คณะได้ตัวสำคัญ ๆ หลายคน แล้วจัดการนำ
 ส่งไปกรุงเพท ๖ มีหัวหน้าและพรรคพวกต้องถูกจองจำ
 กักขังกันคนละหลาย ๆ ปี ทั้งแต่นั้นมาสมาคมของขงเบ้ง
 แรกทีเดียวคณะควบคุมกันไม่ติด และไม่มีสมาคมใดที่
 จะคิดตั้งคณะของขงเบ้ง นับว่าเป็นปกติเรียบร้อยตลอดมา
 การที่สมาคมของขงเบ้งต้องถูกจับกุมเป็นการสังหาร
 คาบทางนี้ เนื่องด้วยกองทัพฝรั่งเศสได้มีความเอื้อ
 เพื่อช่วย ทำการ ปรายปราม ดังกล่าว มา อันควรจะ
 สรรเสริญในคุณความดีของเขา ทั้งนี้ความได้ทรง
 ทราบได้ฝ่ายของรัชพระบาท จึงได้ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็น
 บำเหน็จความชอบตอบแทนคุณ ความดีแก่ นายทหาร
 ฝรั่งเศสผู้บังคับบัญชาการทหารฝรั่งเศสเป็นต้นด้วย

การชำระคดีความที่เกี่ยวข้องด้วย คนในบังคับฝรั่งเศส

จำเริญชัย แท่งทองทหาร ฝรั่งเศส ตั้งอยู่ในเมือง
จันทบุรี แล้ว ปรากฏว่าบรรดาพวกจีนพ่อค้าและบุคคล
ที่เข้าอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของฝรั่งเศส ได้ทำการ
ขัดขวางต่อการปกครองและการชำระคดีความอยู่
เนื่อง ๆ เช่นคดีที่คนไทยกล่าวหาว่าคนในบังคับฝรั่งเศ
สกระทำความผิด คนในบังคับฝรั่งเศสก็ยอมทำ
การขัดขวางอำนาจบ้านเมืองและโรงศาล โดยไม่
ยอมมาให้เจ้าพนักงานทางฝ่าย บ้านเมืองได้ส่วนชำระ
บ้าง อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับป้องกันของฝรั่งเศส
เป็นทางซึ่งเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองเหล่านั่นคน คดี
เรื่องใดเมื่อปรากฏว่าเกี่ยวข้องกับคนในบังคับป้องกัน
ของฝรั่งเศสแล้ว เกือบจะทุกเรื่องต้องมีการพินิจ

และโต้ตอบกับกองทหารฝรั่งเศสอยู่เสมอ บางเรื่อง
กองทหารฝรั่งเศสก็เกลียดกันเอาใจช่วยเหลือคนในฝ่าย
ของเขา คือไม่ยินยอมให้คนฝ่ายเขามาให้ฝ่ายบ้าน
เมืองตำรวจกล่าวตักเตือนบ้าง เป็นเหตุให้บ้านเมือง
ถึงกับวุ่นวาย ขอกกล่าว เจ้ากระทรวงให้พูดว่า ขาน
กับ กระทรวงการต่างประเทศ แล สถานทูตใน
กรุงสยามอยู่เนืองนิตย์ กว่าจะเป็นการตกลงสำเร็จ
ก็เด็ดขาดไป เรื่องหนึ่งๆ ก็ต้องกินเวลาช้านาน ทั้งนี้
เป็นเหตุให้ทาง การเมืองใน ยุค นั้น ย่อม มี อุปสรรค
ขัดขวางไม่ดำเนินไปได้สะดวก จึงเป็นภาระอันหนักใจ
หนักแรงทางบ้านเมืองในสมัยนั้นมาก

การสืบเปลี่ยนย้ายถอนทหารฝรั่งเศส

บรรดานาย และพลทหาร ฝรั่งเศส ที่ประจำ อยู่ที่
เมืองจันทบุรีนั้น ตามธรรมดาต้องมีการ สืบเปลี่ยน
ย้ายถอน กัน อยู่เสมอ ยิ่งชนผู้บังคับการ ด้วยแล้ว
สังเกต คน ๑ มา ประจำ อยู่ไม่ กี่ปี ก็ ต้อง มีการ
สืบเปลี่ยนกันใหม่ เมื่อคำนวณถึงบรรดาผู้บังคับการ
ทหารฝรั่งเศส ที่มาอยู่ในเมืองจันทบุรีเป็นเวลา ๑๒ ปี
มีจำนวนชนผู้บังคับการกว่า ๑๐ คน เท่าที่จำชื่อได้มี
กัปแทนแยร์ ๑ ชินเยต์ ๑ ก็อมมั่งตงเบแคงส์ ๑
กินซ์ ๑ อาลเปส ๑ โบนากือกซ์ ๑ ตูกูเอ ๑ เวแนล ๑
โรแบร์ ๑ โพร์เคต์ ๑ ในจำนวนผู้บังคับการทหาร
ฝรั่งเศสที่ออกนามข้างบนนี้ มีคนสำคัญอยู่ก็แต่
ก็อมมั่งตงโรแบร์คนเดียว ซึ่งเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงโด่งดัง
กว่าเขา ซึ่งคณะข้าราชการและมหาชนมีความกลัว
เกรงมาก เนื่องด้วยก็อมมั่งตงโรแบร์ เป็นผู้มันส์ล้าย

คร่ำและมิยะโสะอยู่ด้วย จึงกระทำให้ประชาชนเป็น
ส่วนมาก มีความ หวาดหวน กลัวเกรง ความ ทนง
องอาจของก๊อมมั่งทงโรแบร์เป็นอย่างไร ก็จะเห็น
ได้ในเรื่องที่จะเขียนต่อไปข้างหน้า

การลำเลียงเสบียงทหาร
เครื่องสรรพาวุธ และทหารส่งระหว่าง
อินโดจีนกับเมืองจันทบุรี

ตามปกติในรอบปีตาหะหนึ่ง ต้องมีเรือเมล์
ของบริษัทฝรั่งเศสชื่อ “โคโน” สำหรับลำเลียงบรรทุก
สัมภาระ เช่น สะเปียง อาหาร เครื่อง อาวุธ ยทอภัณฑ์
ตลอดจนนายและพลทหารไปมา สิ่งที่ยากน้ำแหลม
ลิ่งที่เสมอ เช่นบรรทุก โค ฟ้อ และเนื้อกะป๋อง ขนม
ยังสำหรับพลทหารบริโภคเหล่านี้เป็นต้น

ส่วนเรือรบที่ไปมาตรวจตราบ้างเป็นครั้งคราว
จำนวนนายและพลทหารก็ หือสิ่งอื่น ๆ ก็ ย่อม
ส่งมาจากไซ่ง่อนเป็นส่วนมาก

นอกจากเรือเมล์โคโน เติมน้ำส่งสัมภาระให้
แก่กองทหารฝรั่งเศสระหว่างจันทบุรีกับไซ่ง่อนนั้นแล้ว

เรือโตในก็แะ รัย ส่งสินค้า ทาง ท่า กรงเทพ ฯ ด้วย
 ทั้งนั้นคนไทยที่มีประสงค์จะโดยสารเรือเมล์ลำนั้ ไป
 มา ระหว่าง กรงเทพ ฯ กับ จันทบุรี แล้ว ก็ ย่อม ไป มา
 ได้ โดยเสียค่าโดยสารให้แก่เขาตามอัตรา

การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศสและทหารญวน
ที่ทารุณหรือข่มเหงพลเมือง

ระหว่าง ทหารกองทหาร ฝรั่งเศส และทหารญวนตั้ง
อยู่ที่เมืองจันทบุรีแลปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ได้มีเหตุ
การณ์ไม่เรียบร้อยเกิดขึ้นระหว่างคนไทยกับทหารฝรั่ง
เศสและทหารญวนบ้าง ผลการณที่เกิดขึ้นนั้น โดย
มากมักจะเป็นเรื่องที่ทหารฝรั่งเศส หรือญวนกระทำ
อนาจารแก่บุตรภรรยาเขาย่าง เสพสรามนเมาเที่ยว
อาละวาดทบตเขาย่าง หนีบฉวยทรัพย์สิ่งของราษฎร
ไปโดยไม่บอกกล่าวหรือขอร้องอนุญาตจากเจ้าของบ้าง
เมื่อมีเรื่องเกิดขึ้นแล้ว พลเมืองต่างก็นำเหตุมาร้อง
ฟ้องต่อฝ่ายบ้านเมือง ฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องสอบสวน เมื่อ
เห็นว่ามูลหลักฐานความจริงแล้ว ก็นำส่งตัวโจทก์
และสักขีพยานไปให้ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสพิจารณา

ไต่สวน เมื่อได้ความสมจริงตามคำร้องกล่าวหาแล้ว
 ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสก็ลงโทษทัณฑ์ให้เสมอเช่น
 มีการบังคับให้ทหารใช้คำสั่งของให้บ้าง หรือให้ลง
 อาชญาบ้าง ข้อนี้เป็นการนำสรรเสริญผู้บังคับการ
 ฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง ที่เขาไม่ใคร่จะเข้าด้วยการกระทำ
 ผิดของคนฝ่ายเขา ดังนั้นบรรดาทหารฝรั่งเศสก็
 ทหารญวนก็ดี จึงไม่มีใครกล้าข่มเหงราษฎรพลเมือง
 นึก เป็นแต่นานๆ จะมีเรื่องขึ้นสักเรื่องหนึ่ง ไม่ใช่
 จะมีเรื่องกันเสมอไป

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส

บรรดาทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนซึ่งได้กระทำ
ความผิด เพราะเหตุทมิฬเมืองรองฟ้องว่ากล่าวกัก
หรือผิดต่อยกเว้นของเขาก็คือ ผู้บังคับการยอมให้มี
การลงโทษทัณฑ์เสมอ

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศสนั้น มีหลัก
การลงโทษดังนี้คือ—

- ๑ กักขังห้องมิดมกกำหนด
- ๒ ให้เดินไปมาในเขตคันทอนที่กำหนด (หยุด
ไม่ได้)
- ๓ ให้ยืนอยู่ในเขตคันทอนที่กำหนด (ย่างเท้า
ไปไหนไม่ได้)
- ๔ ห้ามเที่ยวมกกำหนด
- ๕ ตัดเงินเคอน
- ๖ ให้ทำความสอาด (แล้วแต่เขาจะใช้)

การลง อาชญาใน หมายเลข ๒-๓ นั้น มักให้ผู้
รับโทษแต่งเครื่องแบบสนามด้วยพร้อม เช่นต้องแบก
อาวุธขึ้นประจำอยู่บนย่า ทงนเขนตน

วิธีการกำหนดโทษใน ๒ ประเภทนี้ เขามักจะ
กำหนดเป็นเวลาชั่วกนาพิภาก็แล้วแต่โทษ

เท่าที่ได้ทราบหรือได้พบเห็น ย่อมมีทหารฝรั่ง
เศลต้องถูกรับโทษใน ๒ ชนิกนี้เสมอไม่ว่าใครขาด การ
ลงอาชญาอย่างอื่นนอกจากทกล่าวข้างบน เช่นการ
จงจำด้วยเครื่องพันธนาการนเขาหาได้ใช้กันไม่

ความติดต่อกันระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการและพลเมือง

ขณะที่กองทหารฝรั่งเศส เข้าตั้งอยู่ในเมืองจีนท
บุรีใหม่ ๆ ความสนิทสนมติดต่อกันกันระหว่าง
นายและพลทหารฝรั่งเศส ทหารญวน กับหมู่คณะ
ข้าราชการและพลเมืองนั้น ก็ยังไม่สนิทสนมกลม
เกลียวกันอย่างไรนัก เพราะพลเมืองรู้ดีว่าเป็นคน
ต่างชาติต่างภาษาและต่างศาสนา จึงยอมเป็น
รวมตาอยู่เอง ที่ประชาชนพลเมืองจะต้องมีความ
หวาดหวั่นเกรงกลัวจนต่อ ๆ มาภายหลังแล้ว ความ
เคียดแค้นและกันยกยอชมทวชนเป็นลำดับ ความ
ที่กลัวเกรงก็ย่อมลดน้อยลงหายไปในที่สุดพลเมือง
กับนายทหารฝรั่งเศสก็ ทหารญวนก็ จึงต่างรู้จัก
มักคุ้น และรู้สึกสยใจคอ ช่างกัน และกัน ยิงชน ชน

ธรรมเนียมและประเพณีทั้งสองฝ่าย ต่างถกกันอยู่เป็น
 อย่างไม่รู้จบ ก็ยอมชมทราบบันไดตลอด เช่นมีการแสดง
 ความเคารพซึ่งกันและกัน หรือไปมาสนทนาเที่ยว
 เสร็จด้วยกันเหล่านั้น เป็นต้น เมื่อความสัมพันธ์อยู่ต่อกัน
 กันถึงกล่าวมา ความที่เห็นเป็นคนต่างชาติต่างภาษา
 ต่างศาสนา ก็เลยไม่ได้คิดเห็นว่า เป็นการ แปร
 ปรวนอย่างใด

ภาษาที่ใช้กันระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการและพลเมือง

ในสมัยนั้น ภาษาที่ใช้กันระหว่างทางบ้านเมือง
กับกองทหารฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายต้องมีล่ามไว้สำหรับ
แจ้งละคน เพื่อเป็นทางสะดวกในทางพูดจาและแปล
ภาษาหรือหนังสือราชการที่มีติดต่อกัน

ส่วนบรรดาทหารฝรั่งเศส ที่ต้องใช้พูดจาติดต่อกับ
กับพวกข้าราชการหรือพลเมือง บางคนพูดภาษาญวน
ได้ ก็ใช้ภาษาญวน เพราะพลเมืองในจังหวัดจันทบุรี
มีคนญวนพเนจรอยู่มาก จึงต้องใช้ภาษาญวนกัน
เป็นพิน ดังนั้นถ้าเป็นทหารญวนแล้วก็ทำการติดต่อกับ
คนพเนจรได้สนิทกว่าทหารฝรั่งเศส เพราะคนไทย
ที่รู้จักภาษาญวนก็มีพูดญวนได้เป็นบางคน ดังนั้นการ
ที่จะพูดจาทักต่อกันในทางการซื้อขายสิ่งของก็ดี หรือกิจ
การอื่นๆ ก็ดี จึงมักต้องใช้ภาษาญวนกันเป็นหลักเสมอ

ความประพฤติ ของนายและพลทหารฝรั่งเศส

ในพวกนายและพลทหารฝรั่งเศสนั้น ตามปกติ
เมื่อหมดเวลาหน้าทราซการของเขาแล้ว มักพอใจ
พากันเที่ยวเตร่เป็นหมู่ ๆ บางคนก็เพื่อนฝูงคนไทย
ก็ไปชักชวนให้ส่งไปเที่ยวเตร่ก็มี เช่นการขี้เมาการ
ยิงนกเห่ล่าเป็นต้น บางคนก็พอใจเล่นการพนัน
เพราะในยศคนเมืองจันทร์มีโรงบ่อนเบี้ยและโรงหญิง
นครโสเภณีก็มีอยู่หลายโรง นับว่าเป็นเมืองอู่มไป
ด้วยความหายนะ ในสมัยนั้นบรรดานายและพลทหาร
ฝรั่งเศส บางคนก็พอใจเที่ยวคบค้าสมาคมกับหญิง
โสเภณีก็มี หรือเที่ยวชอชบตรกรรยาเขาก็มี ถ้าวัน
ใดเป็นวันอาทิตย์ด้วยแล้ว เขาก็ออกเที่ยวกันเพ่นพ่าน
ยังเป็นวงเงินเคอน ออกด้วยแล้ว ก็ยอมเป็นเวลาสนุก

ของเขามาก มีการชักชวนเลี้ยงดูชอบเคร่งครัดตาม
 โรงร้านบริโภคน้ำคือนั้น บางคนเสพรามันมาถึงกับ
 หลงทางไปตกน้ำตายก็มี ความซุกซนของนายและ
 พลทหารฝรั่งเศสในเรื่องเที่ยวโรงหญิงโสเภณีนั้น
 ปรากฏว่าบางคนพากันเจ็บป่วยเป็นโรค สำหรับบรรณก็มี
 เมื่อความได้ทราบถึงผู้บังคับการ ว่าทหารของตน มี
 อาการเจ็บป่วยเป็นโรคขึ้นแล้ว ผู้บังคับการทหารจึงได้
 ร้องขอต่อฝ่ายบ้านเมือง ให้บังคับเจ้าของโรงหญิง
 โสเภณีให้นำพวกหญิงโสเภณีไปให้นายแพทย์ทหาร
 ฝรั่งเศสทำการตรวจเชื้อโรคอาทิตย์ละ ๑ ครั้งเสมอไป
 เพื่อเป็นทางป้องกันไม่ให้ทหารฝรั่งเศส เกิดเป็นโรค
 อื่น แม้กระนั้นก็ตาม ความก็ยังปรากฏอยู่ว่า ทหารฝรั่งเศส
 ยังคงมีจำนวนที่ป่วยด้วยโรคน้อยเหมือนกัน เป็น
 แต่ลดน้อยลงไปข้างเท่านั้น

การเงินที่ใช้กันอยู่ในขณะนี้

สำหรับกองทหารฝรั่งเศส คงใช้เงินและธนบัตรของเขา คือใช้ปะปนกันไปกับเงินและธนบัตรของเรา เงินของฝรั่งเศสที่มีใช้อยู่ในระหว่างนั้น ก็เป็นชนิดเดียวกันกับเงินที่เขาใช้อยู่ในเวลานี้ คือเงินเหรียญใหญ่ ตราหนักชนิด ๑ ตรารูปแม่พระชนิด ๑ เงินชนิด ๒๐ เซนต้อย่าง ๑ ชนิด ๑๐ เซนต้อย่าง ๑ ธนบัตรชนิด ๑ เซนต้อย่าง ๑ กับธนบัตรซึ่งใช้ใน อินโดจีน อีกหลายชนิด

การใช้จ่ายเงิน ฝรั่งเศส กับเงินและธนบัตรของไทย ปะปนกันไปนั้น ได้คิดหักทอนกันตามมาตรฐานราคาเงินของไทย นับว่าการแลกเปลี่ยนใช้เงินกันระหว่างกองทหารฝรั่งเศสกับพลเมืองนั้น เป็นการสะดวกเป็นปกติ หาได้มีเหตุขัดข้องลำบากอย่างใดไม่ เพราะทางราชการฝ่ายเราก็ยอม รับรองให้ใช้จ่าย กันได้ดังนี้

การค้าขายและรับส่งสินค้าของพลเมือง ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส

มีพ่อค้าที่เขินจน และฉวยโอกาสได้เป็นผู้ทำ
การติดต่อกับกองทัพฝรั่งเศส มีการรับส่งสินค้า
และเสบียงอาหารให้แก่กองทัพฝรั่งเศส เช่น ข้าว
สารเนื้อโคสกรูเปียกไก่พื้นผัดต่างๆ เหล้า เป็นต้น
การจำหน่ายสินค้าและเครื่องอาหารการกินให้
แก่กองทัพฝรั่งเศสในยุคนั้น พ่อค้าและแม่ค้า
โดยมากพากันร่ำรวย เพราะการหาเงินกับกองทัพ
ฝรั่งเศสย่อมได้ผลกำไรมากกว่าที่จะจำหน่ายขายซื้อ
ให้แก่คนไทย ความกระหายอยากได้เงินของฝรั่งเศส
ถึงกับเมื่อฝรั่งเศสออกจากอินทบุรีแล้ว บางคนพากัน
ขโมยเสบียงอาหาร ความจริงก็เป็นอย่างนั้น เพราะเมื่อ
ระหว่างกองทัพฝรั่งเศสตั้งอยู่ อาหารการกินย่อม

ขายได้สะดวกและได้ราคาแพงๆ ซึ่งเป็นเหตุให้พ่อค้าบางคนมีทรัพย์สินชนในยคนนักหลายคน ถึงนั้นบุคคลจำพวก ที่เห็นแก่จะได้ จึงต้องพากัน เสียขายเมื่อจะคิดคำนวณถึงการเงินที่ฝรั่งเศสได้ใช้จ่ายอยู่ที่จีนทวีในชั่วเวลา ๑๒ ปี เห็นจะเป็น จำนวน เงินหลายล้านบาท

ความจริง ในเวลาที่ฝรั่งเศสยังตั้งกองทหารอยู่เมืองจีนทวีในสมัยนั้นคือการสนกครักครนด้วยผู้คนต่างชาติ ทั้งประกอบด้วยโรง บ่อนเบี้ยและโรงหญิงโสเภณีก็น้อยพร้อม ดังนั้นเมื่อกองทหารฝรั่งเศสเคลื่อนที่ไปจากจีนทวีแล้ว ต่อนนั้นมาจึงทำให้เมือง จีนทวี เจียบ เหงา และเป็น เหตุให้ พ่อค้าประชาชนที่เคยได้ เงิน ฝรั่งเศส มีความ ขกสนหาเงิน ไม่ คล่องเหมือนเวลาที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่

โรงงานที่จำหน่ายชายสังของให้แก่
พวกนายและพลทหารฝรั่งเศส

ที่บริเวณหน้าค่ายกองทหารฝรั่งเศส คือแถวที่
พักผู้ว่าราชการจังหวัด และเป็นโรงพักตำรวจชอเรีย
ในครั้งนั้น มีพวกจีนชกเกียนในบังคับฝรั่งเศสพากัน
ขออนุญาตจากกองทหารฝรั่งเศส ตั้งโรงงานจำหน่าย
ชายสังค์ และเครื่องมือให้แก่พวก นายและพลทหาร
ฝรั่งเศสอยู่หลายหลัง สิ่งของที่มีจำหน่ายอยู่นั้น
โดยมากสั่งทรงมาจากไซ่ง่อน เช่นเครื่องเสื้อผ้ายาสบ
เหล้าต่าง ๆ เครื่องอาหารกระป๋องต่าง ๆ ตลอดจน
เครื่องกระสุน ทุนขึ้นสำหรับใช้ในการยิงนกก็มี เพราะ
นายทหารฝรั่งเศสบางคนพอใจเล่นปืนยิงนก โรงร้าน
เหล่านี้จึงได้ขออนุญาตสั่งมาไว้จำหน่าย
ส่วนคนไทยหรือหม้อ คณะข้าราชการ ถ้าจะซื้อ

การซ้อหาลังของเครื่องใช้อื่นใดบ้าง ก็ยอมไปหาซ้อ
 ได้ตามโรงร้านเหล่านั้น แต่จะไปมาโดยเปิดเผยไม่
 ใครได้เห็นว่า ตามบริเวณ แลวหน้า บริเวณ ค่ายกอง
 ทหารของเขา เขาห้ามไม่ให้คนไทยไปมาเที่ยวเตร่
 วันแต่บุคคล ทั่วทั้ง บริเวณ จำเป็นที่จะต้องไปมาหา
 ขนส่งการหรือนายทหารบางคนก็ทูลกรีก หรือมีเหตุ
 ที่จะไปหาเขาเท่านั้นจึงจะไปมาได้ ข้าพเจ้ายังจำได้คำว่า
 เป็นเวลาวันหนึ่ง ข้าพเจ้ากับเพื่อนคนหนึ่งพากันไป
 เที่ยวหาซื้อสิ่งของที่โรงร้านเหล่านั้น ยังเอื้อไปพบ
 กับนายทหารฝรั่งเศสคนนายร้อยเอกเขาที่โรงร้านขาย
 ของนั้นคนหนึ่ง นายทหารฝรั่งเศสก็ว่าเจ้าของร้าน ใน
 เรื่องทอนญาติให้คนไทยที่เขาไม่รู้จักไปเที่ยวกับข้าพเจ้า
 นั้น ให้ขึ้นมาเที่ยวในโรงร้าน อันเห็นทางผิดกับ
 คำสั่งของเขา โดยนายทหารฝรั่งเศสคนนั้นกล่าวว่า
 คนไทยเพื่อนของข้าพเจ้าผู้นั้น เป็นทหารเรือของไทย

จึงไม่ควรให้ชนมาเที่ยวเตร่ ส่วนตัวข้าพเจ้าเขาไม่ว่า
 กล่าวอย่างไรเป็นแต่เขาพูดว่า ข้าพเจ้าเป็นคนของ
 เจ้าเมืองเขารูจัก ในวันนั้นเองเขาก็ออกคำสั่งให้เจ้า
 ของร้านนั้นทำการ ปิดร้านไม่ให้ค้าขายสิ่งของเสีย ๓
 วัน เพื่อเป็นการลงโทษ แต่ความจริงเพื่อนของ
 ข้าพเจ้าที่เขาคิดว่าเป็นทหารเรือไทยนั้น ไม่จริงเลย
 เป็นโดยเขาสงสัยเท่านั้น ฉะนั้นบรรดาผู้ที่จะไปมาหา
 ซอสิ่งของ ตามโรงร้านนั้นแล้วต้องเป็นคนที่เขารู้จัก
 อย่างหนึ่ง หรือไปหาซื้อสิ่งของให้ในนามผู้ว่าราชการ
 เมืองอย่าง ๑ แม้เขาจะพบปะเขาก็ไม่ห้ามปรามหรือ
 ว่ากล่าว ดังนั้นบรรดาคนไทยอื่น ๆ จึงหากลักลอบ
 ไปด้วยไปเที่ยวเตร่ไม่

วินัยของทหารฝรั่งเศส

สิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การที่คนไทยจะไปมา
เที่ยวเตร่ตามบริเวณค่ายทหาร เขาหวาดหวั่นห้าม
ปรามแต่ก็มีครั้งหนึ่งในราวปีร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘)
ที่คนไทยคน ๑ (ข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว) ได้
เดินไปตามสนามฝึกหัด (คือสนามฝึกหัดทหารที่
ยังปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) โดยคนไทยผู้นั้นมุ่งจะเดินไป
บ้านของตนซึ่งอยู่ทางบ้านแก้ว (หลังค่ายทหาร) ทาง
ที่จะเดินไป ต้องเดินผ่านเลยบริเวณค่ายทหารไปด้วย
ในวันเวลาที่เดินผ่านไปนั้น เป็นเวลาจวนห้าค่ำแล้ว
ฝ่ายยาม ทหารฝรั่งเศส ซึ่งประจำรักษาการณ์ อยู่บน
เชิงเนินค่ายมณฑลทหารฝึกหัดได้แลเห็นเข้า จึง
ได้ออกเสียงร้อง ห้ามเป็นภาษา ฝรั่งเศสดังคล้ายๆ
ว่า “อัคราๆ” ซึ่งแปลว่า “ให้หยุด” คนไทยผู้

นั้นไม่เข้าใจภาษา เมื่อได้ฟังเสียงยามทหารฝรั่งเศส
ร้องคำรามออกเสียงดังนั้น ตนก็มีความตกใจ (เสีย
ขวัญ) ก็ขยับออกวิ่งหนี ยามทหารฝรั่งเศสก็ใช้
อาวุธยิงยังถูกร่างกายคนไทยผู้นั้นล้มลงตายในที่
แล้วผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสทราบเรื่อง ก็ให้ลำน
นำเหตุนั้นมาแจ้งให้ทางฝ่ายบ้านเมืองทราบ โดยเขาอ้าง
ว่าคนไทย ทำผิดกฎ และ ขนบธรรมเนียม ของ ทหาร
ฝรั่งเศส เขาจึงยิงตาย เรื่องดังกล่าวดังกล่าวกองคนไทยคน
นั้นก็เลยตายเปล่า ตั้งแต่นั้นมาคนไทยก็ย่อมมี
ความหวาดเกรงกลัวไปตามกัน ห้ามใครจะกล้า
กล้ากลาย เดินผ่านไปมาทางบริเวณค่ายทหารฝรั่ง
เช่นนั้นไม่

การปกครองบังคับบัญชาทหารฝรั่งเศส และทหารญวน

บรรดาภารกิจที่เกี่ยวข้องซึ่งในทางการทหารฝรั่งเศส
เศษตกอยู่ในเมืองจันทบูรนั้น อำนาจการบังคับ
บัญชาและระเบียบการต่างๆ อยู่ในผู้บังคับการทหาร
จันทบุรีทั้งสิ้น ส่วนกองทหารที่คงอยู่ที่ย่านน้ำ
แหลมสิงห์ ก็มีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชา
อีกส่วน ๑ แต่ก็นับอยู่ในผู้บังคับการทหารจันทบุรี
เมื่อมีการเกี่ยวข้องกับการทหารอย่างไร ผู้บังคับ
การทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี ก็ต้องฟัง คำสั่งใน
ทางปฏิบัติการงานโดย ตรงจากผู้บัญชาการทหารที่
เมืองไซ่ง่อน แต่ตามการเกี่ยวข้องด้วยคนในบังคับ
ฝรั่งเศสแล้ว ผู้บังคับการทหารต้องพุดจาฟังคำสั่ง
ของทุกและกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ เช่นมีบุคคล

ที่ขอเข้าอยู่ในร่มใน ความคุ้มครอง ของกัน ของ
ฝรั่งเศส หรือมคคชงเขนขอทมิเถยเกยวของทวย
คนในบังคับของเขากับคนไทยแล้ว ทางกองทหาร
ก็จัดการขอหนังสือสำหรับตัวหรือขอกกล่าวให้คณะ
ทูตและกงสุลในกรุงเทพฯ ทราบดังนี้เป็นต้น

ส่วนบรรดาทหารญวน ก็มีนายทหารฝรั่งเศส
ชั้น นายร้อย เป็นผู้บังคับบัญชาปกครอง อีกชั้น ๑
เพราะทหารญวน มียศชั้นนายสิบ จนถึงจ่านายสิบเป็น
อย่างสูงเท่านั้น หาได้มีชั้นนายร้อยเป็นผู้บังคับ
บัญชาปกครองกันโดยลำพังไม่ ทั้งนี้ น่าจะเนื่องจาก
ที่เขาไม่เชื่อในความสามารถหรือความไว้วางใจทหาร
ญวนนั่นเอง เขาจึงไม่ตั้งทหารญวนเป็นผู้ปกครอง
บังคับบัญชาตนเอง

กองทหารฝรั่งเศสตั้งด่านตรวจเรือเมด
และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์

เมื่อกองทหารฝรั่งเศส ตั้งกองทหารขึ้นที่เมือง
จันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นหลักฐานใน ร.ศ.
๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แล้ว ก่อนนั้นกองทหารฝรั่ง
เคยตั้งค่ายยามรักษาการณ์ขึ้นที่ หัวแหลม ตึกแดง
เทียบวนแห่ง ๑ สำหรับให้มหนาทตรวจบรรดาเรือ
เมดหรือเรือใบที่จะผ่านเข้าออก

ถึงนั้น บรรดาเรือเมด ก่อนที่จะผ่านเข้าออกที่
ปากน้ำจันทบุรี เมื่อใกล้จะถึง หัวแหลม ตึกแดง แล้ว
ต้องเปิดแฟลทสัญญาณให้กองทหารฝรั่งเศส ที่ปากน้ำ
ไต้ยี่นและต้องรอจักรแฉะไว้ให้พวกทหารเรือล่ามของ
เขาขึ้นมาตรวจ ฝ่ายกัปตันเรือต้องยื่นบัญชีจำนวน
สินค้าและจำนวนคนที่โดยสารไปมาให้เขา ทราบทุก
คราวเที่ยวเมด เมื่อเขาได้มาตรวจและรับเอาบัญชี

ไปแล้ว เรือเมล์จึงจะใช้จักรเข้าออกได้ เรือเมล์
ที่เดินอยู่ในขณะนี้ มีเรือชื่อ “พัฒนา” กับ “ศรี
เคลือบ” เป็นครั้งแรก แล้วต่อมาก็มีเรือ “อัมรินทร์
ประเวศ” กับ “ประทีป” ของพระองค์เจ้าสาย
สนธิพวงศ์เข็นต้น มาเดินแทน

ส่วนบรรดาเรือใบซึ่งเข็นเรือบรรทุกสินค้าเข้า
ออกไปมาค้าขาย ก็ต้องแวะหน้าด่านตักแถมให้เขา
ตรวจคลังของหรือสินค้าขึ้นเช่นเดียวกัน ถ้าไม่แวะ
ให้เขาตรวจแล้ว เขาก็ใช้กะสุนยิง ปรากฏว่า
เรือบางลำที่ไม่ได้แวะให้เขาตรวจ ต้องถูกกะสุนปืน
ของทหารยามยิงและเสียหายไปบ้างก็มี เวลานั้น
นับว่าอำนาจของฝรั่งเศสเหมือนหนึ่งเป็นเจ้าของเมือง
เมื่อเขาจะทำอย่างไร เขาก็ยอมทำได้ตามความพอ
ใจทุกอย่าง

ครอบครัวของทหารฝรั่งเศส และทหารญวน

บรรดานายทหารฝรั่งเศส โดยมากไม่มีใครจะ
ได้ภรรยา (มาตาม) มาแก่ยุโรป ที่มีบ้างบางคนก็
แต่ชั้นผู้บังคับการ ส่วนชั้นรอง ๆ ลงมาเช่นนายร้อย
เอก โท ทริ เหล่านี้ โดยมากมักได้บุตรหลานของ
ทหารญวนเป็นภรรยาก็มี และที่ไต้หวันคนไทยคน
ญวนชาวพื้นเมืองเป็นภรรยาก็มี เมื่อบุตรหลานของ
ทหารญวน หรือหญิงไทย คนใดไปได้กับนาย ทหาร
ฝรั่งเศสแล้ว นายทหารฝรั่งเศสก็เข้าบ้านเรือนให้
พักอาศัยอยู่ตามตลาดจีนทบรี แล้วก็แบ่งเวลาไปมา
หาภรรยาของเขาเป็นเวลา ๆ หาได้ภรรยาของเขา
เข้าไปไว้ในค่ายทหารไม่ โดยข้อบังคับของเขาห้าม
เว้นแต่นายทหารชั้นผู้บังคับการที่มี ภรรยาชาวยุโรป
ด้วยกันแล้วเขาก็อยู่ในค่ายทหารได้

ส่วนนายสิบและพลทหารญวนนั้น มักจะมี
ครอบครัวบุตรภรรยา ติดตามมาประจำ อยู่ด้วยโดย
มาก คือ อยู่รวมกันที่โรงทหารญวนนั้นเอง

บรรดาหญิง ญวนที่เป็น ภรรยา นายทหาร ฝรั่งเศส
เศสก็ หรือที่เป็นบุตรภรรยาของทหารญวนก็
ย่อมจะมีชื่อเสียงในทางชกชน เช่นมีการเป็นชกกับ
คนไทย หรือบางคนเลยกลายเป็นหญิงโสเภณีก็มี
นั้นว่าเมืองจันทบุรีในสมัยนั้น เป็นสมัยที่อุดมไปด้วย
หญิงญวน เพราะมีจำนวนเป็นร้อย ๆ จึงเป็นที่สนก
ของ ชายหนุ่มคนพนมเมืองส่วนหนึ่ง

ในส่วนนายทหารฝรั่งเศสที่ได้หญิงไทยเป็น
ภรณานั้น บางคนปรากฏว่าได้เกิดบุตรด้วยกันก็มี
เช่นนายศรีตราษ สากریانนท์ * ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรม
ของข้าพเจ้ามาชั่วนานอยู่ในเวลานั้นเป็นต้น

* นายศรีตราษนั้นเดิมชื่อ บรังเย อินเป็นชื่อ
สกุลของนายร้อยตรี บรังเย นายทหารฝรั่งเศส ซึ่งมา
ที่นางทิม ชาวเมืองจันทบุรีเป็นภรรยา ครั้นเมื่อทอง

กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษาโรค
ภัยไข้เจ็บให้ ชาราซการและพลเมือง

ในเมืองจันทบุรี ครั้นนั้น หาได้มีแพทย์หลวง
ประจำสำหรับทำการรักษาโรคภัย เช่นทำการผ่าตัดยาก
แผลไม้ แม้แต่แพทย์เสลยศักดิ์ก็จะมีอยู่ในเรื่อง
ทางเวชศาสตร์ของฝรั่งก็ไม่มี ดังนั้นสรรพเครื่อง
ยาของ

ทหารฝรั่งเศสถอนทหารจากจันทบุรี ไปตั้งอยู่ที่เมือง
ตราขใน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) แล้ว นายร้อยตรี
บรู๊ญเย จึงพานางทิมผู้ภรรยา กับบุตรชายที่กล่าว
นามข้างบนนี้ไปอยู่ที่เมืองตราขด้วยครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖
(พ.ศ. ๒๔๕๐) กองทหารฝรั่งเศสถอนทหารออกจาก
เมืองตราข สามีของนางทิมต้องกลับไป นางทิม
ผู้เป็นภรรยา กับบุตรชายจึงต้องตกค้างอยู่ที่เมืองตราข
เมื่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) ครั้น

ฝรั่งเศสกัน อยู่ในสมัยนั้น จึงไม่มีใครอุทิศเหมือน
สมัยนั้น เหตุนี้เมื่อหม่อมคณะข้าราชการทางฝ่ายบ้าน
เมืองหรือพลเมืองที่มีความเจ็บไข้หรือขาดแคลน ทำ
เป็นต้องเย็บต้องผ้าหรือต้องรักษาทางนี้แล้ว ทางกอง
ทหารฝรั่งเศสก็มีความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือให้ยารักษา
และจัดการเย็บตัดผ้าขาดแคลนนั้นๆ ให้ แต่การที่จะ
เอาบุคคลที่ป่วยเจ็บไปให้นายแพทย์ฝรั่งเศสช่วยทำ
การตรวจรักษา

ยังเป็นพระยาศรีสุทเทพวราช ปลัดทูลฉลองกระทรวง
มหาดไทย ออกไปเยี่ยมอบหมายเมืองควราชคนจาก
ฝรั่งเศส ใน พ.ศ. นั้นแล้ว จึงได้เปลี่ยนนามนาย
บรังเย บุตรของนางทิมเสียใหม่ว่า “ศรีตราษ” อัน
เป็น สร้อย นาม บรรดาศักดิ์ของท่าน กับ นาม เมือง
ประกอบกันแต่นั้นมา และนายศรีตราษคนนี้ภายหลัง
เมื่อครั้งเมื่อข้าพเจ้าไปรับราชการตำแหน่งนายอำเภอ
เกาะช้าง และประจำอยู่ที่ตำบลแหลมงอบ นางทิม
ผู้มารดา ได้ยกให้ในฐานะเป็นบุตรบุญธรรมข้าพเจ้า

ขอยาไว้สำหรับรักษา^๕พระที่นั่งนั้น ต้อง^๕ใ้รับอนุญาตจาก
ท่านผู้ว่าราชการเมืองฝ่ายเราเสียก่อน แล้วท่านผู้ว่า
ราชการเมืองจึง^๕ให้ล้ามฝ่ายเรานำตัวคนป่วยไปยังกอง
ทหารบ้าง หรือมีหนังสือ^๕นำส่งไปบ้าง เมื่อนายแพทย์
ได้ตรวจแล้วเขาก็จัดการรักษาและ^๕ให้ยาไว้สำหรับใช้
จนกว่าจะหาย เขาหาได้คิดค่า^๕ช่วยการค่ายาอย่างใด
ไม่ ข้าพเจ้าจำได้ว่าได้เคยมีอาการป่วย ๒-๓ ครั้ง
ได้ขอหนังสือ^๕ท่านผู้ว่าราชการเมือง ไปถึงนายแพทย์
ฝรั่งเศสแล้วนายแพทย์ฝรั่งเศสก็ตรวจ และ^๕ให้ยาไว้

ต่อมาในเดือนมีนาคมพ.ศ. ๒๔๖๗ ทูลกระหม่อม
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งใน
ขณะนั้นดำรงพระยศในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ทหารเรือ ได้ทรงพระกรุณาเสด็จประพาสที่พัก
ข้าพเจ้าฯ จึงได้นำตัวนายศรีตราษทุลเกล้าฯ ถวาย
เป็นข้ารับใช้ในพระองค์ท่าน

รับประทานเมื่อยาที่เขาจ่ายให้ไว้หมด โดยอาการป่วย
ของเรายังไม่หายปกติ เราก็ไปมา ขอบจากนาย
แพทย์ได้อีก

การไปมาในค่ายของทหาร แม้จะไปหานาย
แพทย์ ทหาร หรือ นายทหาร คนใด ที่คุ้นเคย ก็ตาม
ก็ต้องไปหาขอร้องการอนุญาตให้เข้า
ทราบก่อนเสมอ แล้วต้องไปขออนุญาตต่อนายแพทย์
หรือนายทหารนั้นก่อน เมื่อได้ขออนุญาตแล้วเขาจึง
นำเราลงไป ยังที่พักนายแพทย์ หรือนายทหารนั้นได้
แต่เราจะไปเที่ยว เล่นผ่าน ตระเวนโน้น ค้นหาได้ไม่
เมื่อเสร็จกิจธุระของเรา ๆ ก็ต้องกลับ เพราะตาม
ปกติกาล เราจะเข้าออกในค่ายทหารไม่ได้เลย

การทักของ ทหาร ฝรั่งเศส เออเฟอใน เรืองช่วย
เหลือพยายาม และให้ยารักษาโรคภัยไข้เจ็บข้าราชการ
การพลเมืองทั้งนี้ นับว่าเขาได้ทำคุณความดีไว้แก่
ชาวอินทรีส่วนหนึ่ง อันควรได้รับยกย่องสรรเสริญ

ความระมัดระวังป้องกันภัยของทหาร ฝรั่งเศสและการฝึกซ้อมทหาร

ใน ค่าย ทหาร ฝรั่งเศส และชนเชิงเทิน สนาม
เพลานั้นได้มีการรักษาการณ์ประจำอยู่ทุกคืน มี
ทงบนใหญ่สนามชนไปตั้งไว้อยู่หลายกระบอก ส่วนที่
ค่ายกองทหารปากน้ำก็มีเช่นเดียวกัน

ตามพฤติการณ์ของทหารฝรั่งเศส ย่อมมี
การฝึกหัดซ้อมทหารของตนอยู่เนืองนิตย์ ถ้า
ตกถึงฤดูแล้งแล้ว มักหัดทำการยิงเข้าทบริเวณท่ง
นาเซยแห่ง ๑ ที่ปากน้ำตรงเกาะจุฬาแห่ง ๑ หรือ
ทำการซ้อมรบเดินทางไกล เช่นไปทำการฝึกหัด
ซ้อมซ้อมที่สนามเนินเขาพลอยแหวนเขตนัน บหนึ่ง
หลาย ๆ ครั้ง เมื่อกองทหารฝรั่งเศสจะมีการนัด
หมายยิงเข้ากันครั้งใด เขาคือจะแจ้งให้ทางฝ่าย

บ้านเมืองให้ประกาศให้พลเมืองทราบเสมอ สังเกต
ว่ากองทหารฝรั่งเศสทั้งอยู่ทันทวนนั้นไม่ได้ตั้งอยู่
เปล่า ๆ แม้แต่จะไม่ได้ทำการผูกมัดก็ยอมทำกิจ
การอย่างอื่นเสมอ เช่นการก่อสร้างซ่อมแปลงสนาม
เพาะและสถานที่เช่นโรงทหารเป็นต้น

ความทกกองทหารฝรั่งเศสไ้ระมัดระวังตน ถึง
กล่าวมา ที่จะไม่สู้ไว้วางใจคนไทยก็เป็นได้ คงที่
จะแลเห็นเรื่องที่จะเขียนต่อไปข้างหน้า

การจัดตั้งกองพลตระเวนฝ่ายสยาม
และฝ่ายฝรั่งเศษ

เมืองจันทบุรีนั้น ก่อนแต่ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) หาได้มีพลตระเวนหรือตำรวจประจำรักษาการอย่างทุกวันนี้ไม่ ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขออนุญาตกระทรวงจัดตั้งกองพลตระเวนชนกอง ๑ (เช่นเดียวกับโปลิศ) ในสมัยก่อนคือใช้พลองเป็นอาวุธ หาได้มีอาวุธขึ้นสำหรับใช้ไม่ ส่วนพลตระเวนที่จัดตั้งขึ้นนั้น ก็ไม่ได้เรียกเกณฑ์อย่างใดได้ ใช้วิธีจ้างหรือถามความสมัครเอาตามความพอใจ ความประสงค์ทางบ้านเมืองที่จัดตั้งกองพลตระเวนขึ้นไว้ในครั้งนั้น ก็เพื่อสำหรับให้ดูแลรักษา ระวังเหตุ การณ์ความ ปกคิสุขของประชาชน และเพื่อให้เป็นกำลังของฝ่ายบ้านเมืองในกิจการบางอย่างเท่านั้น

ฝ่ายฝรั่งเศส ก็จัดตั้งโรงพลตระเวน ของเขาไว้
 ในตลาดจีนทวยรแห่งหนึ่งเหมือนกัน โดยใช้พลทหาร
 ญวน ของเขาให้ ผลักเปลี่ยนกัน มาประจำรักษา เหตุ
 การณ์และความประพฤติของพลทหารของเขา เพื่อ
 ไม่ให้เที่ยวรุกรานข่มเหงพลเมืองด้วย ฉะนั้นเมื่อ
 ปรากฏว่าพลทหารของเขา จะเป็นทหารฝรั่งเศสก็
 หรือทหารญวนก็ ถ้าไปรุกรานข่มเหงทำร้าย
 ราษฎรซึ่งเป็นพลเมืองอย่างใดแล้ว เมื่อนำความ
 ไปแจ้งให้ กอง พลตระเวน เขา ทราบ เขาก็รีบ
 สอบสวนรีบแจ้งเหตุให้เหมือนกัน ส่วนการที่จะร้อง
 ฟ้องว่ากล่าว ต้องนำความ แจ้งให้ ทางฝ่าย บ้านเมือง
 ทราบ แล้วทางฝ่ายบ้านเมืองก็จัดการพุดจากับกอง
 ทหารฝรั่งเศสอีกส่วนหนึ่ง

ข้าราชการฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศส
มาตรวจราชการ

ในเวลาที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีภายใน
๑๒ ปีนั้น ได้มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายสยาม
และฝรั่งเศสมาตรวจราชการ คือ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑) มหาอำมาตย์โท
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส่ง วัชรศิริ) เมื่อเป็น
พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย
ได้มาตรวจราชการที่เมืองจันทบุรีครั้ง ๑

และก่อนนั้นมาข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสมาตรวจ
การที่กองทหารฝรั่งเศสอีก ๒ ครั้ง คือ

เยเนรอลเบเล่ ผู้บัญชาการทหารไซ่ง่อนมา
ตรวจครั้ง ๑

มองซีเออร์ โคลบูเกาส์ก เยเนราลส์เปรีเออร์
ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนครั้ง ๑

เวลาที่ข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสทั้ง ๒ ได้มานั้น
ทางกองทหารฝรั่งเศสได้จัดการรับรอง คือตกแต่ง
เฟื้องโม่ไม้และธงชาติฝรั่งเศส ปักรายตั้งแต่สะพาน
ท่าเรือ (ตรงหน้าวัดโบสถ์เคียนวัน) ตลอดขึ้นไปยัง
ค่ายทหารฝรั่งเศส และมีทหารกองเกียรติยศ
การกั๊ก็อนเนอร์) รายทาง ๒ ฟากถนนตลอดไป
ส่วนตามเรือนคนในบ็องกันฝรั่งเศสก็ต้องปักธงชาติ
ฝรั่งเศสด้วยทุกแห่ง

ส่วนทางฝ่ายบ้านเมือง มีท่านพระยาวิชัยดิษฐ์
(แบน ขนุนาค) เป็นต้น ก็ได้ทำการต้อนรับเขาเหมือน
กัน มีการไปเยี่ยมเยียน การเลี้ยงเครื่องคัม (ชำป่า
ญู่อะ) และกินเนอร์ เป็นต้น.

สุสานของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศส ได้ทำสุสานเป็นหลุมศพนาย
และพลทหารฝรั่งเศสและทหารญวนไว้ ๒ แห่ง คือ
ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรี (ตรงหอนาฬิกา) เคียง
แห่ง ๑ ตั้งอยู่ที่เขาแหลมสิงห์ปากน้ำจันทบุรีแห่ง ๑

สุสานหลุมศพทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีและที่
เขาแหลมสิงห์รวม ๒ แห่งนั้น ภายหลังรัฐบาล
สยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสได้ตกลงกัน โดยรัฐบาล
สยามต้อง การพินาศที่ ฝรั่งเศส ตั้งอยู่ในเมือง
จันทบุรีทำเป็นสถานสาธารณะ มีหอนาฬิกา
เป็นต้นเพื่อความเจริญของบ้านเมือง ส่วนของ
นายและพลทหารตม ๒ แห่งนั้น รัฐบาล
สยามได้ตกลง เป็น อรรถ จัดการรื้อขนนำไปฝังไว้ที่
สุสานของวัดโรมันคาทอลิกในจังหวัดจันทบุรีโดยจัด
การสร้างขึ้นให้ดีกว่าเดิม.

บรรดานายและพลทหารฝรั่งเศสก็ ทหารญวน
ก็ เมื่อมาถึงมณฑลกรรมคายลงแล้ว ก็นำ
เอาศพไปฝังยังสถานที่ ๒ แห่งนี้ คือถ้าตายที่หน้าทขร
ก็ฝังไว้ที่สถานจันทบุรี ถ้าตายที่ปากน้ำก็ฝังไว้ที่
สถานเขาแหลมสิงห์.

การฝังศพของทหารฝรั่งเศสและทหารญวนนั้น
ได้รวมฝังในเนื้อที่บริเวณเดียวกัน เป็นแต่หลุมฝัง
ศพมีฝักกัน ถ้านายหรือพลทหารฝรั่งเศสแล้วเขา
ก็ก่อหลุมคอนกรีตสูงประมาณ ๑ เมตร จารึกชื่อ
ของผู้ตายไว้หน้าหลุมศพ ที่ปลายหลุมก็จะทำเป็น
รูปกางเขนและมีรูทำด้วยไม้ทาสีดำย้อมรอบหลุมศพ
อีกชั้น ๑ นอกนั้นก็จะมีพวงมาลัย (พวงหรีด) ประดับ
ไว้ที่หลุมหรือที่หลุมกันด้วย ส่วนทหารญวนนั้น
ใช้ดินถมพอเป็นรูปนูนหลังเต่า แล้วมีหลุมกางเขน
ทำด้วยไม้ทาสีดำย้อมไว้หน้าหลุม ๑ อันทุก ๆ ศพ
เหมือนกันแต่หาได้จารึกนามผู้ตายไม่

ในพวคนาย และพล ทหาร ฝรั่งเศส และทหาร
ญวน ที่ต้องเสียชีวิตไปในสมัยที่กองทหารอยู่ใน
จังหวัดจันทบุรีนั้น ปรากฏว่า นายและพลทหาร
ฝรั่งเศสได้ตายเสียหลายคน ที่ข้าพเจ้าจำได้มี
กัปตัน “ดีเมต” คนหนึ่ง นอกนั้นเป็นนายสิบ
และพลทหารก็อีกหลายคน ส่วนพลทหารญวนนั้น
มีจำนวนตายมากกว่าทหารฝรั่งเศส.

อัน ความ มรณกรรม ของ นายและ พลทหาร
ฝรั่งเศสหรือทหารญวนนั้น ตามปกติได้ตายด้วย
อาการป่วยไข้เป็นส่วนมาก แต่ก็มีนายสิบและ
ทหารฝรั่งเศสบางคนได้ตายด้วยอาการ เมาสุราตก
น้ำตายก็มีบ้าง.

เมื่อปรากฏว่านายทหารฝรั่งเศสผู้ใหญ่มีเหตุ
ช่วยตายลง ทางฝ่ายบ้านเมืองมีท่านผู้ว่าราชการ
เมือง เป็นต้น ก็ต้องไป แสดงความ เยี่ยมเยียน
ต่อผู้บังคับการทหารตลอดจนการไปส่งศพด้วยตาม

ธรรมเนียม ถ้าทหารของเขาตายด้วยอาการตกน้ำ
ตายแล้วทางฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องเอาเป็นพระช่วยเหลือ
แต่งตั้งคนติดตามสืบหาศพให้ตกครว.

วิธีทำศพของทหารฝรั่งเศสนั้น ถ้าเป็นนาย
ทหารชั้นผู้ใหญ่ ต้องจัดกระบวนทหารเป็นกอง
เกียรติยศเดินแห่ศพทั้งข้างหน้าข้างหลัง และต้อง
นิมนต์บาทหลวง เจ้าอธิการวัดโรมันคาทอลิกมาเข้า
ในกระบวนแห่ศพตลอดจนเสร็จการพิธีฝังศพนั้นด้วย
ส่วนศพนายทหารฝรั่งเศสนั้นก็ทำหีบบรรจุแล้วใส่รถ
ให้ทหารลากเดินไปโดยช้า ๆ จนกว่าจะถึง สุสาน
เครื่องแต่งศพมักจะใช้ธงชาติฝรั่งเศสคลุมบนหีบศพ
และตกแต่งประดับด้วยเครื่องดอกไม้บ้าง ถ้าเป็น
ชั้นนายสิบหรือพลทหารแล้ว ก็ไม่มีใครมีพิธีมาก
มากนักนอกจากจะมีบาทหลวงกับนายและพลทหาร
ไปส่งศพข้างตามสมควรเท่านั้น.

เหตุที่มัจฉาปราศ

ข้าพเจ้าจำได้ว่า ในสมัยที่จอมมัจฉาโรแบร์
เป็นผู้บังคับการทหาร นั้นเป็นเวลากลางคืน วันหนึ่ง
(ราวเที่ยงคืน) ได้มีมัจฉาปราศ

อันการที่มัจฉาปราศนั้น ตามประเพณีนิยม
ของคนไทยมาแต่โบราณกาล ถือว่า “ราหอม
จันทร์” จึงต้องมีการตั้งกองกลองหรือยิงปืนใหม่
เสียงกึงวาฬก็เพื่อประสงค์ให้ราหุลอยคลายพระ
จันทร์ ดังนั้นในคืนวันนั้นเวลาที่มีมัจฉาปราศ
ประชาชน พลเมือง และตามวัด วาอารามก็พากัน
เต้นแสดงความสุขยินดี และต่างพากันตั้งกองกลอง
ยิงปืนขึ้นข้าง ฝ่ายที่จอมมัจฉาโรแบร์ผู้บังคับการ
ทหารฝรั่งเศสไม่รู้เหตุผล (จะดีกว่ามีกองทหารไทย
มาระดมตีค่ายกระมัง) ในคืนวันนั้นเขาไม่ได้เห็นอัน
หลัขนอน ถึงกับมีการเข้าแถวสวดมนต์ให้ทหาร
ขึ้นประจำรักษาการณ์บนสนามเพลาะทำหน้าที่เตรียม
รบที่เกี่ยว แต่แทนที่จะมีกองทหารไทยไปรบกับ

เขาในคืนวันนั้นก็เปล่าเลย ตกกลางพวบทหารและ
ตัวเขาต้องประจำรักษาการณ์อยู่บนพลอตรู้ง.

ในวันรุ่งขึ้นเขาไม่เห็นมีเหตุการณ์อย่างใดเกิด
ขึ้นเขาจึงให้ล่ามของเขามาไต่ถามเหตุการณ์ (ที่เกิด
ขึ้นเมื่อคืน) ต่อท่านผู้ว่าราชการเมือง ท่านผู้ว่า
ราชการเมือง จึงได้ให้ชนภาษาสุนทร (โร) ซึ่งเป็น
ล่ามนำเหตุไปชี้แจงให้เขาทราบถึงการที่มีจันทร์ป
ราคา ซึ่งเป็นประเพณีของคนไทยที่จะต้อง มีการต
ชมของกลองปี่ขลุ่ยกันถึงนั้น แต่ฝ่ายก็อมมั่งถึงโรแบร์
หาได้ฟังคำชี้แจงเช่นนั้นไม่ โดยเขาอ้างว่า เขาไม่
รู้รหัสเหตุซึ่งกระทำให้เขาและทหารของเขาตกใจจน
นอนไม่หลับ ที่ต้องทำการตระเตรียมของกัน ใน
วันนั้นเองก็อมมั่งถึงโรแบร์ ก็สั่งให้เอาตัวชนภาษา
สุนทรล่ามก็กักขังไว้ในค่ายกองทหารฝรั่งเศสเสีย ๓
วัน (ฐานทำให้กองทหารฝรั่งเศสมีความหวาดหวั่น
ขวัญเสีย) เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองได้ทราบเหตุผล
เช่นนั้น ก็ไม่รู้จะว่าอย่างไร ลงท้ายที่สุดเรองก็
เป็นอันระงับกันไป.

๘๘
เหตุที่ก้อมมั่งตังโรแบร์จะให้ทหาร
จับตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าในพวกนายทหาร
ฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ในเมืองจันทบุรี มีก้อมมั่งตัง
โรแบร์คนเดียวแหละ ซึ่งเป็นผู้ที่มันสลับร้ายกว่า
เขา ทั้งเรื่องที่เขาตัวชนภาษาสนทราลุ่มกักขังไว้
ด้วยอำนาจของตนเป็นตัวอย่าง ไซ้แต่เท่านั้น ที่
ก้อมมั่งตังโรแบร์ได้เอาตัวชนภาษาสนทราลุ่มกักขังแล้ว
ก้อมมั่งตังโรแบร์ยังเคยจะให้ทหารมาจับเอาตัวท่าน
ผู้รักษาราชการเมืองเสียด้วยซ้ำ (คือท่านพระยาวิชา
ชีพิตธิ์ แขนยมนาคน)

รหัสเหตุอันเป็นผลกรรมที่จะบังเกิดถึงมีการจับ
กุมเจ้าบ้านผ่านเมืองเช่นนั้น เนื่องด้วยสาเหตุได้เกิด
ขึ้นระหว่างนายร้อยเอก (กาบั้นแดน) เขวาร์ ผู้บังคับ
การทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์กับนายร้อยเอก

หลวงพลพิฆาฏ (จ้อย) ซึ่งเป็นผู้บังคับการทหารเรือ
ที่เมืองชลง (ในขณะนั้นเป็นอำเภอ) เรืองทมิฬทอกัน
นั้นเห็นดังนี้ กายแตนเยราร์ก็หลวงพลพิฆาฏ ได้
เคยพบปะรู้จักซึ่งกันและกันอยู่ก่อนแล้ว ตามปกติ
กาลกายแตนเยราร์ได้เคยไปมาเที่ยวเตร่ที่เมืองชลง
เสมอ การไปมาครั้งใดกายแตนเยราร์เคยได้รับ
ความเอื้อเฟื้อการต้อนรับเลี้ยงดูจากหลวงพลพิฆาฏ
ทุกคราว มีการให้พักอาศัยในกองทหารเรือไทย
เป็นอาทิ.

จำเนียรกาลต่อมาในครั้งหลังที่สุดซึ่งจะเป็นมูล
เหตุให้เกิดขึ้นนั้น ก็โดยที่กายแตนเยราร์ได้ไป
เที่ยวที่เมืองชลงอีก ในครั้งสุดท้ายนั้น กายแตน
เยราร์ไม่ได้รับความต้อนรับจากหลวงพลพิฆาฏเช่น
เคย ทั้งหลวงพลพิฆาฏไม่ให้โอกาสที่จะทำการ
พบปะกับกายแตนเยราร์ด้วย เป็นแต่ให้ยามรักษา
การณ์หน้าประตูค่ายแจ้งแก่กายแตนเยราร์ว่า หลวง

พลพินาณมีความเสียใจที่จะทำการรักษาข้านเวยว
 เช่นเคยอย่างแต่ก่อนไม่ได้เสียแล้ว เนื่องด้วยกรม
 ทหารเรือ (ในครั้งนั้นเป็นกรม) ได้มีคำสั่งห้ามมา
 เมื่อยามรักษาการณ์แห่งเหตุเช่นว่านี้ให้ข้านเวยว
 เวยวทราบแล้ว ยามรักษาการณ์ทำการปิดประ
 ตุค่ายทันที เมื่อยามข้านเวยวไม่ได้รับความคืบ
 รัชจากหลวงพลพินาณอย่าง เช่น ที่เคยมาตระนแล้ว
 ในวันนั้นเองข้านเวยวก็กลับปากน้ำแหลมสิงห์
 และแจ้งระหัดเหตุกล่าวโทษ หลวงพลพินาณมายังผู้
 บังคับการทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี ซึ่งในขณะนั้น
 ก็อมมั่งคั่งโรแบร์ เป็นผู้บังคับการ เมื่อที่อมมั่งคั่ง
 โรแบร์ได้ทราบเหตุนี้แล้วก็บังเกิดหัวเสีย ในวัน
 ทราบเรื่องนั้นเองเป็นเวลากลางคืน ก็อมมั่งคั่ง
 โรแบร์จึงให้นายปลวกเข้ามาบอกต่อท่านพระยาวิชา
 ญิก (ในขณะนั้นเป็นพระเทพสงคราม) ตำแหน่ง
 ผู้รักษาราชการ เมืองว่า ก็อมมั่งคั่งโรแบร์ มีเรื่อง

ราชการวุ่นวาย ซึ่งต้องการพบขอให้ท่าน พระยาวิชา
 ธิปัตย์ไปหาก็อมมั่งตังโรแบร์ที่ค่ายทหารฝรั่งเศสด้วย
 ท่านพระยาวิชาธิปัตย์ได้บอกกับนายปรักกล่าวว่า ใน
 เวลานั้นเป็นเวลาค่าคืนแล้วทั้งบุตรก็ไม่สบาย จึงขอ
 ฝากจะไปหาก็อมมั่งตังโรแบร์ที่วันรุ่งขึ้น นายปรัก
 ล่ามกลับขึ้นไปบอกก็อมมั่งตังโรแบร์แล้ว ก็อมมั่ง
 ตังโรแบร์ให้นายปรักล่ามกลับลงมาแจ้งต่อท่านพระ
 ยาวิชาธิปัตย์อีกว่า เขาต้องการจะพบในคืนวันนี้
 ให้ได้ ถ้าไม่ไปหาเขาแล้วเขาก็จะให้ทหารของ
 เขามาจับเอาตัวไปให้ได้ ดังนั้นท่านพระยาวิชาธิปัตย์
 จึงจำเป็นต้องขึ้นไปหาก็อมมั่งตังโรแบร์ในคืนนั้น
 แต่ที่ท่านพระยาวิชาธิปัตย์ไม่ได้ไปหาก็อมมั่งตัง
 โรแบร์ในคืนวันนั้นแล้ว นานที่ก็อมมั่งตังโรแบร์อาจ
 จะให้ทหารมาจับเอาตัวไปก็ได้ ข้อนี้เห็นการแสดง
 ให้แลเห็นว่านิสัยใจคอและความทะนงของอาทร้าย
 ของก็อมมั่งตังโรแบร์เป็นอย่างไร

ความมุ่งหมายและความต้องการของก็่อมมั่งคั่ง
 โรแบร์ ที่ให้ล่ามมาเรียกตามตัวท่านพระยาวิชา
 ยิบติไปหาในคืนวันนั้น ก็ไม่มีเรื่องอื่นนอกจากเรื่อง
 ที่หลวงพลพิฆาฏไม่รับรองกาบั้นเตนเวยาร์ดังกล่า
 มาแล้ว ชื่อนี้เป็นเหตุให้ก็่อมมั่งคั่งโรแบร์มีความ
 รู้สึกโกรธเคืองมาก ถึงกับหาว่าหลวงพลพิฆาฏ
 ทำการดูหมิ่นประมาทต่อชนชาติฝรั่งเศส ก็่อม
 มั่งคั่งโรแบร์ จึงขอร้องให้ท่านพระยาวิชายิบติสั่ง
 ถอดถอนหลวงพลพิฆาฏออกเสียจากตำแหน่งผู้
 บังคับการทหาร ที่ก็่อมมั่งคั่งโรแบร์ขอร้องเช่นนั้น
 ก็เห็นด้วยก็่อมมั่งคั่งโรแบร์เข้าใจไปว่า การทหาร
 เรือของไทยอยู่ในความคุ้มครองของฝ่ายบ้านเมือง
 แต่ท่านพระยาวิชายิบติแจ้งต่อกก็่อมมั่งคั่งโรแบร์ว่า
 การทหารเรือไม่เกี่ยวแก่ฝ่ายบ้านเมืองและมีไต่อยู่
 ในความปกครองบังคับบัญชาถึงนั้นท่านพระยาวิชา
 ยิบติจึงไม่มีอำนาจที่จะสั่งถอดถอนหลวงพลพิฆาฏได้

เป็นแต่ ท่านพระยาวิชาญปติ วิจารณ์ ต่อก้อมมั่งกัง
 โรแบร์ว่า จะไปบอกเหตุการณ์เรื่องนี้ให้เจ้ากระ
 ทรวงทราบได้ อย่างเคียวเท่านั้น แม้แต่ท่านพระยา
 วิชาญปติ จะได้รับรองเห็นชอบตาม คำร้องขอของ
 ก้อมมั่งกังโรแบร์เช่นนั้นก็ดี ก็ยังไม่ได้ทำให้ก้อม
 มั่งกังโรแบร์ คลาย ความโกรธเคืองไปได้อย่างไร
 เพราะผลที่สุดของเรื่องนี้ เป็นเรื่องที่คงพุดจาวว่า
 ขานกันอีกมากมาย และบางข้อไม่ควรจะกล่าวถึง
 จึงควรระงับเสีย

อภินิหารของก้อมมั่งกังโรแบร์ ย่อมเห็นได้ปาน
 นตยกเหตุมาแสดงไว้ก็พอให้เห็นว่า ก้อมมั่งกัง
 โรแบร์เป็นผู้ที่มีนิสัยอย่างไรเท่านั้น

นิสัยของก๊อมมิ่งกังโรแบร์

ก๊อมมิ่งกังโรแบร์นั้น นอกจากเป็นผู้ที่มึนสลักร้ายแล้ว ยังมีโลภติดอยู่อย่างน่าขบขันด้วย ตามปกติกาลของก๊อมมิ่งกังโรแบร์นั้น ในเวลาตอนบ่ายเย็นราว ๕ ล.ท. เขาคั่งมานั่งเล่นที่สะพานท่าน้ำหรือขึ้นเดินเล่นแถวหน้าสะพานน้ำ (ตรงหน้าวัดโบสถ์) เดียวนี้แทบทุกวัน ดังนั้นบรรดาข้าราชการหรือพลเมืองไม่ว่าชาติใดภาษาใดเมื่อเดินผ่านหน้าเขาไปแล้ว ก็ต้องทำความเคารพให้เขาเสมอ ผู้ที่หมวกก็ต้องเปิดหมวก ผู้ที่เป็นพระมากหลายทมิฬโพกศีรษะก็ต้องเปลื้องผ้าออก ผู้ที่เป็นจีนถ้าพนมมือเขยอาก็ต้องปลอ่ยเขย แล้วต้องย่นผงศีรษะคำนับเป็นการแสดงความเคารพต่อเขาอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่กระทำการเคารพต่อเขาเช่นที่มานี้แล้วเขาก็ยอมให้ผลร้ายโดยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่นครั้งหนึ่ง ชาวจีนที่บุตร

เชนเชอจันคนหนึ่งเอาไว้มเหย บังเอิญเดินไปพบก้อม
 มังกรโรแบร์เข้าซึ่งเขากำลังยืนอยู่ที่หน้า สะพานท่า
 น้ำ บุคคลผู้นั้นไม่ได้ปล่อยผมเหยและไม่แสดงความ
 เคารพให้แก่เขา ทันใดนั้นเอง เขาก็ตรงเข้าจับผม
 เหยบุคคลผู้นั้นฉุดลากมาที่เกวียนโคสำหรับบรรทุก
 น้ำ ซึ่งในเวลานั้นทหารญวนกำลังขึ้นเกวียนมา
 จอดทำการบรรทุกน้ำด้วย แล้วเขาก็เปิดออกจุน้ำ
 ซึ่งตั้งอยู่ท้ายเรือนเกวียนให้น้ำในถังไหลหยดย้อยให้
 ถูกทรงศีรษะของบุคคลนั้นแบบยกแล้วเขาก็ปล่อยตัวไป
 อีกครั้งหนึ่ง มีพระมาคนหนึ่งมีผ้าแพรโพกศีรษะ
 แล้วเดินผ่านไปพบปะเขาตรงที่เดิมนั้นอีก พระมาคนนั้น
 ไม่ได้เปลื้องผ้าแพรที่โพกศีรษะอยู่นั้นออกและไม่ได้
 ทำความเคารพให้แก่เขา ๆ ก็เอาไม้เท้า (แส้ว) ไม้
 เท้าขอเกี่ยวผ้าแพรโพกศีรษะนั้นทิ้ง ขว้างลงเสียใน
 ลำคลอง นอกจากนั้นก็ยังมียุคคลที่ถูกก้อม มังกร
 โรแบร์ได้กระทำถึงทำนองนี้อีกหลายคน ตลอดจน

พระเจ้าพระสงฆ์บางองค์ก็ถูกตบศีรษะเล่นกมี่ อากปี
 กริยาของก้อมมิงตงโรแบร์อนมีต่อมหาชนตง ทักมา
 ให้เห็น ตง กล่าว มา จิง ย่อม เป็น เหตุให้บรรดา
 ข้าราชการ และพลเมืองมีความครั่นคร้ามไม่อยากจะ
 พบปะหน้าตาของเขาเสียโดยมาก

ในส่วนจำพวกข้าราชการแล้ว เวลาจะเดินกลับ
 จากที่ทำงาน (เวลานั้นศาลากลางตงอยู่ริมถนนริม
 น้ำซึ่งยังมีปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) แล้วบางคนเห็น ก้อม
 มิงตงโรแบร์อนตอไม่เท่าเดินเล่นอยู่แถวศาลาท่าน้ำ
 แล้ว ก็ต้องรอจนให้เขากลับหรือเดินกลับไปเสียก่อน
 แล้วจึงจะกล้าเดินผ่านมากมี่ หรือบางคนเดินอ้อม
 ไปขึ้นเสียบทางริมวัดโบสถ์กมี่ หรือบางคนที่จะต้องเดิน
 ไปพบ กับเขา ด้วยความจำเป็นกต เมื่อเห็นเขา แล้วก็
 ต้องเบ็ดหมวกเสียในระยะห่างไกลก่อน เมื่อไปถึงใกล้

เขาก็แสดงความรักให้แกเขาเสีย เขาก็ไม่ทำอะไร
สำหรับข้าพเจ้าเอง ได้ถูกก้อมมึงคังโรแบร์จับศีรษะ
เล่น ๒-๓ ครั้ง แต่อาการที่เขาทำเช่นนั้น เป็นการ
แสดงความรัก หรือรักใคร่มาก กว่าที่จะเห็นเป็นว่า
เกลียด เพราะข้าพเจ้าได้เผชิญหน้าเขาเสมอเมื่อพบ
ปะเขาที่ใด ย่อมทำความเคารพให้เขาทุกครั้ง เมื่อได้
แสดงความเคารพนอบน้อมให้เขาคงใจ เขาก็ก้อม
ส่งมือมาให้จับทักท้วง จึงจึงนับว่าข้าพเจ้าคน ๑ อยู่ใน
จำพวกที่เขารักไม่เกลียด

ความอดรีของก้อมมึงคังโรแบร์ นอกจากที่กล่าว
ข้างบนแล้ว ยังมีเรื่องที่จะกล่าวไว้ในที่นอกด้วย
คือ วันหนึ่งเป็นเวลาเย็น เขาได้เดินไปเที่ยวเล่นที่
บริเวณทุ่งนาริมค่ายทหารด้านทางแถวทุ่งนาเขย เขา
เห็น กระบือตัว ๑ กำลังกินหญ้าอยู่ เขานกสนทนมา
หรือจะเนื่อง จากมี อาการ มันเมา อยู่ข้าง อย่างใดไม่
ปรากฏ เขาตรงเข้าไปเอามือ ๒ ข้างเข้าจับกระบือทั้ง ๒

เขาไว้แล้วก็กวักแกว่งโยกไปมา กระบือจะรู้สึกรำคาญ
หรือเกิดจากมีอาการค้อยข้างแล้วก็ไม่ทราบ ดังนั้น
กระบือจึงได้ชีวิตเขา ร่างกายก็อมมั่งคั่งโรแบร์เข้าที่ ๑
ถูกที่ใกล้รทวารหนักเยนขาดแผลโลหิตไหล ถึงกับมี
อาการป่วยต้องรักษาขาดแผลกันอยู่หลายวัน

อันชื่อเสียงของ ก่อมมั่งคั่งโรแบร์ซึ่งทำให้มหา
ชนมีความกลัวเกรงนั้น ไม่ใช่เป็นแต่เฉพาะพลเมือง
หรือพวกข้าราชการเท่านั้น แม้แต่นายและพลทหาร
ในบังคับบัญชา ของเขาก็พากันทงเกลียด ทงกลัว อยู่
เป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากก่อมมั่งคั่งโรแบร์ชอบเสเพล
เมอมอาการมึนเมาจนข้างแล้ว มักแสดงอาการกิริยา
ต่างๆ จนนายทหารฝรั่งเศสบางคนออกปากเบือนหน้า
ซ้ำพเจ้าไต่ย็น นายทหารฝรั่งเศส บางคนเล่าให้ฟังว่า
คนวันหนึ่งก่อมมั่งคั่งโรแบร์มีอาการเมาสุราไต่เดินไป
เที่ยวทพกนายร้อยโทชื่อ “ราอูล” ซึ่งเป็นนายทหารราย
มหนาทเป็นนายเวรหนังสือ ยังเอิญก่อมมั่งคั่งโรแบร์

เกินไปที่ร้องพ่นพระไฉนเรณที่พกของเขาเข้า ก็อม
มั่งคั่งโรแบร์ก็โกรธค่านายร้อยโท รอดล หว่าไม่ค
แลช่อมแซมทำเรณที่พกให้เรียบร้อยเป็นเหตุให้เท
ของเขาต้องพลัดที่กร่องมีอาการบาดเจ็บ นาย
ร้อยโท รอดล กลับตอบว่า “ที่พกของฉันไม่ใช่เป็นท
เทยวของท่านในเวลาคำนี เมื่อท่านไม่ระมัดระวังตัว
ก็ยอมเป็นความผิดของท่านเอง” อีกอย่าง ๑ ก็อม
มั่งคั่งโรแบร์ มักชอบเล่น ล้อเลียน นาย และพลทหาร
บ่อย ๆ เช่นเขานักสนุกขึ้นมาเวลาใดแล้วไม่ว่าคักคน
ที่คน เขาทำให้นายทหารเป่าแตรสัญญาเตรียมรบ
บรรดานาย และพลทหาร ก็ต้องสวมเครื่องแบบ สนาม
ประจำรักษา หนาท พรอม ดงหนึ่ง จะต้อง มีการ ทำ
สงครามกับข้าศึก แต่กล่เปล่า เป็นเหตุให้นายและพล
ทหารออกหลบยอกนอน และขาดความสขล้าว่าญกน
เป็นตัวอย่าง ฉะนั้นบรรดานายและพลทหารไม่ส้นนิยม
บำเกรงเหมือนผู้บังคับการทหารคนอน ๆ

การเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในสมัย เมื่อครั้ง ท่านพระยาอรรคราชนาถภักดี
(หว่าท ขุนนาค) เมื่อยังเป็นพระยาวิชยาธิบดี ซึ่งเป็น
บิดาท่านพระยาวิชยาธิบดี (แสน ขุนนาค) ยังเป็นผู้
สำเร็จราชการเมืองจันทบูรณ ท่านพระยาอรรคราชนาถ
ท่านใดจักทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาบละ ๒ ครั้ง คือ
ในวันที่ ๒๑ กันยายน เฉลิมพระชนมพรรษาพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พระพุทธเจ้าหลวง) ครั้ง ๑
และในวันที่ ๑ มกราคม เฉลิมพระชนมพรรษาแห่ง
สมเด็จพระบรมราชินี (พระพันปีหลวง) และสมเด็จพระ
พระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลปัจจุบัน) ครั้ง ๑

เมื่อมีการ ทำพิธี เฉลิมครั้งใดท่านพระยาอรรค
ราชฯ ย่อมมีการเชิดเชิญบรรดานายทหารฝรั่งเศส
นับตั้งแต่ชั้น ผู้บังคับการลงมา ถึงชั้น นายร้อยเอก โท

ตรี เป็นลำดับมารับประทานอาหาร (กินเนอร์) ฌวณ
ของท่านทุกครั้ง (จนผู้ว่าราชการเมืองนนทบุรี
บ้านเดิมเคยวนรอลจนเสียหมดแล้ว) ผู้บังคับการคน
โตที่มีภรรยา (มาตาม) ท่านก็เชิญภรรยาไปด้วย
ทุกครั้งที่มีงาน

ก่อนถึงกำหนดเวลาเชิญ ท่านพระยาอรรคราชฯ
ยอมให้เกียรติยศแก่ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสมาก
เช่นจัดให้คนนำเอาแคร่ (สำหรับนั่ง) คนหามไปรับ
ผู้บังคับการหรือมาตามของเขาด้วยทุกครั้ง การเลี้ยง
อาหารกินเนอร์ให้แก่นายทหารฝรั่งเศสครั้งใด ใน
ส่วนบรรดา พวก สจ๊วต และบ็อยของท่าน ที่ใช้เข้าเฝ้า
นั้น ท่านพระยาอรรคราชฯ นิยมใช้พวกผู้หญิงสาว ๆ
(นางรับใช้) แต่งตัวอย่างหรูหราตามสมัยนิยมใน
ครั้งนั้น เช่นใส่เสื้อแขนหม่แฮมสัฟายแพรเขียวแดง
ให้ทำหน้าที่สจ๊วตและบ็อยทั้งสิ้น หาได้ใช้ผู้ชายไม่
เมื่อการเลี้ยงอาหารจนจะเสร็จแล้วทั้ง ๒ ฝ่าย

ย่อมมีการกล่าวถึงความเจริญต่อประเทศสยามและ
 ประเทศฝรั่งเศสของกันและกันเสมอ โดยใช้เครื่อง
 พิณพาทย์บรรเลง เพลงสรรเสริญ บารมีไทย และเพลง
 “มาร์แซย์แยส์” ฝรั่งเศสประกอบด้วย ต่อเสร็จการ
 เลี้ยงแล้ว ท่านพระยาอรรคราชฯ จึงมีการแสดงละคร
 ไทย (ละครรำ) ให้บรรดานายทหารฝรั่งเศสชมอีกด้วย
 ละครของท่านพระยาอรรคราชฯ ในครั้งนั้น โดยมากใช้
 พวกผู้หญิงซึ่งเป็นนางข้าเรือนของท่านบ้าง สังเกตดู
 บรรดานายทหารฝรั่งเศสที่ได้มาเห็น ย่อมแสดงความ
 รื่นเริงพอใจ (เพราะค่าที่ไม่เคยเห็น) อีกประการหนึ่ง
 ท่านพระยาอรรคราชฯ เป็นผู้พูดภาษาฝรั่งเศสได้แคล่ว
 คล่องดี ทั้งตัวท่านเองก็ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 “เลژیอันคอนเนอร์” จากรัชกาลที่ ๓ ฝรั่งเศสด้วย ใน
 สมัยที่ท่านเคยเป็น เอกอัครราชทูตสยามกรุงปารีส
 ดังนั้นบรรดานายทหารและพลทหารฝรั่งเศสจึงยำเกรง
 และนิยมนับถือท่านมาก

ต่อมาในปีร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาอรรคราช ๖
(หว่าต ขนนาค) ไปรับราชการในกรุงเทพ ฯ แล้ว
ท่านพระยาวิชัยยาศิ (แบน ขนนาค) เมือยังเ็นพระ
เทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรี จึงไ้รับหน้าทเ็นผู้
รักษาราชการและผู้ว่าราชการเมืองตลอดมาเ็นลำดับ
จนถึงเวลาทกองทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี

ในสมัยที่ท่านพระยาวิชัยยาศิ (แบน ขนนาค)
เ็นผู้รักษาราชการเมืองหรือเ็นผู้ว่าราชการเมืองต่อ
มานั้น การทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่คองกระทำ
ตามเคย และเชอเชิญนายทหารฝรั่งเศสมารับประทาน
อาหาร (ดินเนอร์) เ็นเดียวกันกับเมื่อครั้งท่านพระ
ยาอรรคราช ๖ (หว่าต ขนนาค) ทุกคราวเหมือนกัน
แต่การใช้ส่วต้อยผู้หญิง นเ็น อนนย เล็ก
โดยใช้พวกเด็กชายหนุ่ม ๆ มาพาเ็นคนทำหน้าที่
แทน ส่วนการเล่นละครไทยให้นายทหารฝรั่งเศสดู
ก็เ็นอันไม่เ้าให้ดูเ็นเดียวกัน

วันฉลองชาติฝรั่งเศส

ในวันที่ ๑๒-๑๓ กรกฎาคม กองทหารฝรั่งเศส
ย่อมมีการทำพิธีฉลองชาติฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เรียกว่า
“กัสทอซูเย” เมื่อกองทหารฝรั่งเศสทำการฉลอง
ชาติของเขาแล้วเขาก็มีหนังสือ (บัตร) เชิญข้าราชการ
การฝ่ายสยามชั้นผู้ใหญ่ มีท่านผู้ว่าราชการเมือง
เป็นต้นไปรับประทานอาหาร (กินเนอร์) ยังกองทหาร
ฝรั่งเศสเหมือนกัน เช่นเดียวกับที่ฝ่ายเราได้เชิญเข้า
มาในการเฉลิม

บรรพาสถานที่ในค่ายทหาร เช่นที่ทำการและ
โรงทหารเหล่านั้นเขาตกแต่ง ประดับประดา ด้วยธงชาติ
แลดอกไม้ใบไม้โคมไฟ (อย่างทำนองทำเฉลิม) ส่วน
บ้านเรือนของ คนในบ้อง กัน ฝรั่งเศส เขาก็ให้ปักธง
ประดับประดาเช่นเดียวกัน

นอกจาก ที่เขาได้มีการ เลี้ยงดู ข้าราชการ ฝ่าย

เราแล้ว เขาได้มีการเล่นเช่นการกีฬาต่างๆ ให้ดูอีก
 ด้วยการกีฬาของเขานั้น มีงวอน แข่งม้า แต่ใช้
 เพื่อแทนม้ากับการกีฬาอย่างอื่นๆ อีก เช่นการขี่ตา
 คัหมือ นึ่งกระสอบวิ่งแข่งกัน เหารางวัลสิ่งของ เหล่า
 นี้เป็นคน นักกีฬาของเขาใช้พวกทหารฝรั่งเศส และ
 ทหารญวนนั่นเอง

ในระหว่างที่กองทัพฝรั่งเศสมีงานฉลองชาติ
 ของเขานั้น เขาย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรพลเมืองเข้าไป
 ไปเที่ยวชมดูได้ตลอดจนถึงค่ายทหาร จนกว่าจะเสร็จ
 งาน งานฉลองชาติฝรั่งเศสนั้น เขาได้จัดการทำทุก
 ปีหาได้ทั้งวันไม่

งวอนที่กล่าวข้างบนนั้น นอกจากที่เขาเล่น
 ในการฉลองชาติแล้ว ตามปกติกาล พวกทหารญวน
 ย่อมแสดงการเล่นเสมอ คือในราวอาทิตย์ละ ๑ ครั้ง
 บ้าง หรือ ๒ อาทิตย์ ๑ ครั้งบ้างเสมอไม่ขาด ที่เล่น

๑๒๓

กนกไม่มีอะไรนอกจากจะแก้รำคาญ เพื่อให้พวกของ
เขารนเริงสนกไม่หงอยเหงาเท่านั้น
ความจริงวณวนนั้น ไม่น่าดูเลย การแต่งตัว
กต การเขียนหน้าตาก็ ทำทางกริยาที่เล้นกต นัยว่า
ผิดกันกยงวของจนมาก

ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรี
และการตั้งกองฝรั่งเศสประจำเมืองจันทบุรี

ใน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) รัฐบาลสยาม
ได้ทำสัญญาตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศส โดยรัฐบาล
สยาม ยอม ยก เมือง ตราด และเกาะทั้งหลายภายใต้
แหลมสิงห์ มีเกาะช้างเป็นต้น ตลอดจนไปจนถึงเมือง
ประจันตคีรีเขตต์ (เกาะกง) ให้แก่กรุงฝรั่งเศสแล้ว ฝ่าย
รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี
ตั้งแต่วันที่ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) กอง
ทหารฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีย้าย
ไปประจำอยู่เมืองตราด นับว่าเมืองตราดต้องตกไปอยู่ใน
ในความปกครองของ ฝรั่งเศสคราวหนึ่งช่วงเวลา ๓ ปี
แล้วก็กลับคืนมาเป็นพระราชอาณาเขตต่อก โดยที่
รัฐบาลสยามได้ยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมือง
เขมราฐ และศรีโสภณตลอดถึงลุ่มน้ำเกาะป้อ (เมือง

ประจันตคริเขตต์) ให้แก่กรุงฝรั่งเศส แต่เหตุการณ์
ในสมัยที่ฝรั่งเศสปกครองอยู่เมืองตราดเป็นเวลา ๓ บ
นนั้น ข้าพเจ้ารู้ เรื่องความเป็นไปไม่ตลอดถึงนั้นข้าพเจ้า
จะไม่กล่าวถึง

เมื่อ กองทหาร ฝรั่งเศสได้ ถอน ทหาร ออกจาก
เมืองจันทบุรีแล้วไม่กี่เดือน ทางรัฐบาลฝรั่งเศสก็ขอ
ตั้งกงสุลฝรั่งเศสขึ้นในเมืองจันทบุรี มีมองซีเออร์โม
ริศปายา ออกมาประจำอยู่เป็นคนแรก

ในชั้นต้นที่มองซีเออร์โมริศปายา ออกมาประจำ
อยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้นยังไม่มีสถานที่จะพักอาศัย รัฐบาล
ของเราจึงยอมให้เขาพัก อยู่ในค่ายทหารฝรั่งเศส
ก่อนภายหลังรัฐบาลของเราได้รับซื้อเรือนหลัง ๑ ซึ่ง
อยู่คนละฟากฝั่งแม่น้ำจันทบุรี ตรงข้ามกับวัดใหม่
เคียนวัน ซึ่งแต่ก่อนใช้เป็นสถานกงสุลอังกฤษและ
ภายหลังตกมาเป็นของมณฑลระยอง (พม่าในบังคับ)

อังกฤษ) นั้นให้เป็นสถานกงสุลฝรั่งเศส มองซีเออร์
โมริศปายาจึงได้ไปอยู่เรือนหลังนี้ ใช้เป็นสถานกงสุล
ฝรั่งเศสตั้งแต่นั้นมา

สถานไวส์กงสุลฝรั่งเศสนั้น ภายหลังเมื่อ ร.ศ.
๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) รัฐบาลสยามได้ตกลงกับ
รัฐบาลฝรั่งเศส โดยทำสถานกงสุลฝรั่งเศสให้ใหม่
(คือที่ตั้งอยู่ข้างที่ว่าการอำเภอเมืองเคียนวัน) เพื่อเป็น
การตอบแทนในเรื่องที่ฝรั่งเศสยอมตกลงให้เรือธงที่
ฝั่งศพ ของทหาร ฝรั่งเศส และ พลทหารญวน ที่เมือง
จันทบุรี และที่ปากน้ำไปไว้ที่สุสานวัดโรมันคาทอลิก

การพิชิตของเมืองจันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเศส ถอนทหารจากจันทบุรีไปตั้ง
อยู่ที่เมืองตราดในต้นปี ร.ศ. ๑๓๓ (พ.ศ. ๒๔๕๗) แล้ว

ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. นั้นเอง ได้
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านมหาอำมาตย์โท
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (แสง วีระศิริ) เสด็จเป็น
พระยาศรีสุทเทพราช ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาด
ไทย ออกมาจัดการทำพิธีการฉลอง เมือง จันทบุรี
พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายบ้านเมือง พระยามหา
อำมาตยาธิบดีได้ออกไปเมืองจันทบุรี โดยเรือรบหลวง
มกุฎราชกุมาร มีข้าราชการฝ่ายสยามที่เป็นชาวต่าง
ประเทศ ออกไป พร้อมด้วย ท่านพระยา มหาอำมาตยา
ธิบดีด้วย คือ พระยาภิธานมิตร ในเมืองเป็นนาย
เวสเทนกาต ทบิรักษาราชการกระทรวงการต่าง
ประเทศ ๑ นายโรบินส์ทปรักษาราชการกระทรวง

มหาตไทย ๑ กับข้าราชการฝ่ายทหารเรือซึ่งเป็นชาว
ต่างประเทศอีก ๒ นาย ฝ่ายข้าราชการเมืองจันทบุรี
มีท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี (แบนขุนนาค)
ซึ่งในเวลานั้นเป็นผู้อำนวยการเมืองจันทบุรีเป็นต้น

การทำพิธีฉลองเมืองจันทบูรนั้น ได้จัดทำอยู่
เป็นเวลา ๓ วันจึงเสร็จการพิธี การจัดทำนั้นคือได้ยก
ปราสาทในบริเวณหน้าโรงทหารญวน (คือที่ตั้งศาลา
รัฐบาลมณฑลเทศาภิบาล) ขึ้นหลายหลัง คือให้เป็นทั้ง
ประชุมข้าราชการบ้าง สำหรับประชาชนพลเมืองบ้าง
สำหรับพระสงฆ์บ้าง โรงการเล่นมหรสพบ้าง มหรสพ
ที่จัดทำมาเล่นนั้นมีลิเก เพลงหุ่น และหนัง เป็นต้น
ส่วนสถานที่บริเวณใต้ประตูประภาคารด้วยเฟื่องไข่มุกกับ
ธงช้างและโคมไฟพร้อม สึงเกตุประชาชนพลเมือง
ต่างพากันไปเที่ยวชม และสำแดงความ ร่าเริงยินดีอยู่
ทั่วหน้า

ในวันแรก ได้ทำพิธียกเสาธงขึ้นที่บริเวณศาลา

รัฐบาลมณฑลเคียน ก่อนที่จะมีการชักธงมหาราช
ใหญ่ขึ้นนั้น ทางฝ่ายบ้านเมืองได้อาราธนาพระสงฆ์
และ นิกายหมายข้าราชการ และ ประชาชน พลเมือง มา
ประชุมอยู่ สัปดาห์พร้อม นอกนั้นผู้ บังคับการเรอรว
มกฎราชกุมารไต่ จิต พล ทหาร เรือ ๒ หมวด มา ตั้ง
แถว เป็นเกียรติยศด้วย

เมื่อจวนใกล้ถึงเวลาฤกษ์ที่กำหนดไว้แล้ว ท่าน
พระยามหาอำมาตยาธิบดี ได้กล่าวบรรยายถึงเหตุผล
ที่รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำการตกลงกัน
ในเรื่องที่ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี
ให้ทราบทั่วกันพอเป็นเคาความ จนถึงที่สุดท่านได้เป็น
ผู้ออกมาอำนวยการทำพิธีฉลองเมืองนั้นแล้ว ท่านพระ
ยามหาอำมาตยาธิบดี จึงได้ชักธงมหาราชใหญ่ขึ้นเป็น
ธงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นประจำ
เส้าเป็นสำคัญ ในขณะที่พระสงฆ์ได้สวดชัยมงคล

ศาลา ข้าราชการและประชาชนได้เปล่งเสียงโห่ชน ๓
 ลาและแสดงอาการกิริยาร่าเริงยินดีทวหน้า ฝ่ายกอง
 ทหารเรือได้กระทำวันที่ยาวอและยิงชนคนละ ๓ ครั้ง
 จึงเป็นอันเสร็จพิธีการ

ในวันรุ่งขึ้น เวลาห้าค่ำ เจ้าหน้าท ฝ่ายบ้านเมือง
 ได้มีการเลี้ยงอาหาร (ดินเนอร์) พร้อมด้วยท่านพระ
 ยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นประธาน ณ โรงจวทหารญวน
 ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณสนามนั้นด้วย ส่วนข้าราชการฝ่าย
 ฝรั่งเศส มี มองซิเออร์โมริคปายาไวส์ กงสูล ฝรั่งเศส
 ประจำเมืองจันทบุรี พร้อมด้วย มาตาม กัไคริยเชิญมา
 ในการเลี้ยงอาหารด้วย

เมื่อการเลี้ยงอาหารจนจะสำเร็จแล้ว ท่านพระ
 ยามหาอำมาตยาธิบดีใน นาม ของ ประเทศ สยาม กับ
 มองซิเออร์โมริคปายาในนาม ของประเทศ ฝรั่งเศสได้
 กล่าวแสดงความ ยินดีซึ่งกันและกัน ถึงข้อที่ใด ตกลง
 กันในระหว่างสองประเทศนี้ตามธรรมเนียม แล้วเป็น
 อันเสร็จพิธีการ

การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร

เมื่อทางราชการได้ทำพิธีการฉลองเมืองเป็นการ
เสร็จเรียบร้อยแล้ว คือนั้นมาในปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ.
๒๔๔๗) นั้นเอง ทางราชการก็มีคำสั่งให้ย้ายสถานที่
ทำการของรัฐบาลจาก ศาลากลางริมน้ำไป ตั้งอยู่ใน
ค่ายของฝรั่งเศส (คือโรงเรียนหลังทโยนสโมสรถหาร
พราณเดียนใช้เป็นศาลากลาง ๑ หลัง ๆ ที่เป็นคลังใช้
เป็นศาลมณฑล) ๑ หลัง หลังที่ใช้เป็นเวรรักษาการณ
ที่ตั้งอยู่ริมประตูค่าย นั้นใช้เป็นทวาร กำเมือง ๑
หลัง ส่วนที่ปากน้ำให้ย้ายอำเภอย้ายจากบ้านคลองยาย
คำมาตั้งอำเภอยุทธบริเวณตึกแดงด้วยจนทุกวันนี้

ส่วนโรงเรียนในค่ายทหารเมืองจันทบุรีนอกจาก
นี้ ท่านผู้ว่าราชการ เมืองได้ เถิดทำให้ ครอบ ครว ของ
บรรดาข้าราชการบางคนไปพักอาศัยอยู่หลายหลัง มี
ข้าพเจ้าเป็นต้นก็ได้เข้าไปพักอยู่ในค่ายทหารนั้นด้วย

จนกาลล่วงต่อมาในขร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)
ทางราชการได้จัดตั้งกองทหารเรือ ชนบทเมืองจันทบุรี
กองทหารเรือจึงได้ตั้งอยู่ที่ค่ายทหารฝรั่งเศส ส่วนทาง
ฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องย้ายสถานที่ราชการกลับมาอยู่ที่
เดิมอีก (คือที่ศาลากลางริมน้ำหลังเก่า)

✽ กองทหารเรือที่ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น ภายหลังทางราชการได้ให้ยุบเลิกเสียโดยเปลี่ยนรูปการให้เป็นทหารบก (คือกองพันกรมทหารพราน)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยอักษรกิจ ถนนพระสุเมรุ พระนคร
นายกำศ รมมะเกษ ผู้พิมพ์โฆษณา ๗/๘๓